

De Mannenzaal van het St. Pieters en Bloklands Gasthuis te Amersfoort

Een onderzoek naar de uniciteit en zeldzaamheid van het interieurenssemble

De Mannenzaal van het St. Pieters en Bloklands Gasthuis te Amersfoort

Een onderzoek naar de uniciteit en zeldzaamheid van het interieurenssemble

Colofon

Opdrachtgever:

M. van Hoogevest
Stichting St. Pieters en Bloklands Gasthuis-Cultureel Erfgoed
Achter Davidshof 1
3826 EM Amersfoort

Uitgevoerd door:

Bureau Helsdingen te Vianen
Helsdingse Voorweg 2
4133 ND Vianen
advies@bureauhelsdingen.nl
www.bureauhelsdingen.nl
tel. 0347-370651

Bureau Helsdingen is een onderzoeks- en
adviesbureau op het gebied van Monumenten en Bouwhistorie.

Tekst en samenstelling:

A. Pellikaan, MA
J.E. Rietveld
Met medewerking van P.T. den Hertog

Status: Definitief
Datum: 30-08-2022

Inhoudsopgave

Inleiding.....	1
Aanleiding	1
Opzet van het onderzoek en leeswijzer.....	1
Introductie op het onderwerp	3
Gasthuizen	3
Naastenliefde door de eeuwen heen	3
Theoretisch kader	5
Methoden van onderzoek.....	6
Interieuresembles.....	6
1. De Mannenzaal	8
1.1 Korte introductie en geschiedenis van het gasthuis.....	8
1.2 Inventarisatie interieur en collectie	12
1.3 Bijzondere samenhang.....	21
1.4 Vaststelling vergelijkingscriteria	21
2. Positie van de Mannenzaal in Nederland	23
2.1 Introductie middeleeuwse gasthuizen in Nederland.....	23
2.2 Inventarisatie vergelijkbare zalen	27
2.3 Vergelijking met de Mannenzaal	33
3. Positie van de Mannenzaal in het buitenland.....	34
3.1 Middeleeuwse gasthuizen in internationaal perspectief.....	34
3.2 Inventarisatie vergelijkbare zalen	39
3.3 Vergelijking met de Mannenzaal.....	57
Conclusie & aanbevelingen.....	58
Bronnen.....	60
Bijlagen	64
Bijlage 1: Inventarisatie Nederlandse locaties	64
Bijlage 2: Inventarisatie buitenlandse locaties	64

Inleiding

Aanleiding

Het St. Pieters en Bloklands Gasthuis is een zorginstelling die haar oorsprong vindt aan het einde van de vijftiende eeuw. In 1907 werd een groot deel van het middeleeuwse complex gesloopt en vervangen door een nieuw ontwerp in neorenaissancestijl van architect H. Kroes. De mannenzaal uit omstreeks 1536, de kapel, en het overgebleven gedeelte van de vrouwenzaal dat nu dienst doet als ontvangstruimte (beiden uit de tweede helft van de vijftiende eeuw) zijn bewaard gebleven. Tegenwoordig huisvest het St. Pieters en Bloklands Gasthuis een verzorgingshuis. De middeleeuwse mannenzaal, de kapel en de ontvangstruimte worden soms gebruikt voor evenementen, zoals concerten, diners en de openstelling tijdens opvoeringen van Stichting Levende Historie Amersfoort. De ruimten worden beheerd door Stichting St. Pieters en Bloklands Gasthuis – Cultureel Erfgoed (PBG – Cultureel Erfgoed). Zij stelt zichzelf ten doel om het cultureel erfgoed dat in hun eigendom is in stand te houden en zorg te dragen voor een goede maatschappelijke aanwending ervan.

De Mannenzaal beschikt over een bijzonder interieur. Zo zijn de zestiende-eeuwse bedsteden bewaard gebleven, evenals de inventaris uit de verschillende eeuwen dat het gasthuis in gebruik is geweest. De Mannenzaal is vermoedelijk een uniek interieurenssemble in Nederland, en mogelijk ook in Europa. Toch is de mate van uniciteit en zeldzaamheid van de zaal nog niet eerder onderzocht. Het is de wens vanuit het bestuur van stichting PBG – Cultureel Erfgoed, om de uniciteit en zeldzaamheid van de zaal te onderzoeken en te rapporteren. Deze wens is ontstaan vanuit de doelstelling van de stichting, die zich richt op de instandhouding van de zaal. Het vergroten van kennis over de middeleeuwse ruimtes en bijbehorende inrichting draagt bij aan het behalen van deze doelstelling.

Dit onderzoek richt zich op het beantwoorden van de volgende onderzoeksvraag:

In hoeverre is het interieurenssemble van de Mannenzaal in het St. Pieters en Bloklands Gasthuis een zeldzaam en uniek ensemble in vergelijking met soortgelijke zalen in Nederland en Europa?

Aan de hand van de volgende deelvragen zal deze vraag worden beantwoord:

- 1) Waar bestaat het interieurenssemble van de Mannenzaal, de kapel en het overgebleven gedeelte van de vrouwenzaal in het St. Pieters en Bloklands Gasthuis uit?
- 2) Is het interieurenssemble zeldzaam en uniek in vergelijking met overgebleven gasthuizen in Nederland?
- 3) Is het interieurenssemble zeldzaam en uniek in vergelijking met soortgelijke zalen in Europa?

Opzet van het onderzoek en leeswijzer

Het onderzoek richt zich met name op de inrichting en inventaris van de Mannenzaal en de delen van de collectie die zich niet meer ter plaatse bevinden. Secundair wordt het interieur en de inventaris van de kapel en het overgebleven gedeelte van de vrouwenzaal in het onderzoek meegenomen. In het onderzoek worden de onderdelen niet los van elkaar gezien, maar wordt juist de focus gelegd op de bijzondere samenhang van alle delen van het interieur samen.

1) *Het interieurenssemble*

In dit onderdeel van het onderzoek wordt een korte beschrijving gemaakt van de bijzondere samenhang van het interieurenssemble om het uitgangspunt van het onderzoek te bepalen. Deze beschrijving wordt als 0-meting gezien, waarbij wordt afgebakend wat wel en wat niet tot het

ensemble behoort. Dit deel van het onderzoek bouwt voort op het bouwhistorisch onderzoek dat in 2021 is uitgevoerd en de diverse publicaties over de Mannenzaal die reeds zijn verschenen.

2) Positie van de Mannenzaal in Nederland

Om de uniciteit en zeldzaamheid van de Mannenzaal te onderzoeken in een brede (Europese) context is het in eerste instantie van belang om te bepalen welke plek het ensemble inneemt binnen de Nederlandse context. Diverse Nederlandse steden beschikten in het verleden over middeleeuwse gasthuizen, waarvan in enkele gevallen de historie vergelijkbaar is met het St. Pieters en Bloklands Gasthuis. Omdat er in Nederland geen vergelijkbare zalen zijn, toont dit onderdeel van het onderzoek aan hoe zeldzaam en uniek het interieurenssemble van de Mannenzaal voor Nederland in het algemeen en voor Amersfoort in het bijzonder is.

3) Inventarisatie van vergelijkbare interieurenssembles in het buitenland

Nadat de positie van het interieurenssemble in Nederland is bepaald, wordt er in dit deel van het onderzoek over de grenzen gekeken. Naast het bekende Hospices de Beaune in Frankrijk worden andere soortgelijke zalen in Europa toegelicht en op een aantal onderdelen met de Mannenzaal van het St. Pieters en Bloklands Gasthuis vergeleken. Dit deel van het onderzoek levert een verkennende inventarisatie op van buitenlandse interieurenssembles die op elementen vergeleken kunnen worden. Het levert een eerste aanzet op tot het bepalen van de zeldzaamheid en uniciteit van de Mannenzaal in Europese context.

Introductie op het onderwerp

Gasthuizen

Nederland en West-Europa kennen een geschiedenis waarin al vanaf de middeleeuwen vele gasthuizen zijn gesticht. In meer of mindere mate bestaan enkele van deze gasthuizen nog altijd, soms zelfs met behoud van hun zorg-functie. In ons woordenboek betekent het woord gasthuis ook wel herberglogement, hospitaal of ziekenhuis.¹ In historische woordenboeken komen ook andere betekenissen en synoniemen voor, namelijk: armen- en ziekenhuis, een huis tot opnemering en verpleging van vreemdelingen, *xenodochium* (Oudgrieks), *hospitum publicum* (Latijn), godshuis, liefdadig gesticht, oude mannen/vrouwenhuis en proveniershuis.² Uit de diverse betekenissen en synoniemen wordt duidelijk dat het gasthuis bedoeld was voor armen, zieken, vreemdelingen of ouderen. Er is één overeenkomst: de zorg voor een ander staat centraal.

Naast liefde is van alle tijden en komt overal ter wereld in verschillende verschijningsvormen voor. Ook in Nederland kent de zorg voor naasten een eeuwenoude geschiedenis. Over dat onderwerp maakte museum Catharijneconvent in 2014 de publicatie 'Ik geef om jou! Naast liefde door de eeuwen heen', behorend bij de gelijknamige tentoonstelling. Annelies van Heijst, hoogleraar Zorg, Cultuur en Caritas aan de Universiteit van Tilburg, stelt in de zojuist benoemde publicatie dat de geschiedenis van liefdadigheid in Nederland nauw verbonden is met het Christendom. Het begrip *Caritas* en de zeven werken van barmhartigheid, beiden zeer belangrijk in de Christelijke traditie, zijn namelijk eeuwenlang belangrijke richtlijnen voor de naast liefde geweest.³ Ten grondslag aan de zeven werken van barmhartigheid ligt het idee dat men hun naasten dienden te behandelen zoals zij ook Christus zouden behandelen. Dat verzekerde iemand namelijk van een plekje in de hemel. In de zestiende eeuw werd het idee dat men zelf invloed had op een plek in de hemel door kerkhervormers Maarten Luther (1483-1546) en Johannes Calvijn (1509-1564) in twijfel getrokken. Zij stelden dat God bepaalde wie het eeuwige leven kreeg en dat de mens daar geen invloed op had. De naast liefde bleven zij wel zien als een plicht.⁴

Naast liefde door de eeuwen heen

Geïstitutionaliseerde naast liefde die gebaseerd was op deze Christelijke ideeën bestond al voor het jaar 1000. In zogenaamde hospitia of gastenverblijven werden onder andere pelgrims, reizigers en vreemdelingen opgevangen. Van deze verblijven is het woord hospitaal afgeleid. De gasthuizen in steden, zoals het Amersfoortse St. Pieters en Bloklands Gasthuis, vinden veelal hun oorsprong vanaf de twaalfde eeuw. In die periode ontstonden er diverse bewegingen die kritiek uitten op het luxe leven van kerkelijke functionarissen. In navolging van Franciscus van Assisi (1182-1226), die ervoor koos om in armoede te leven, werden er vele honderden franciscanen en clarissenkloosters gesticht.⁵

¹ A. Weijnen, *Nederlands woordenboek* (Uitgeverij het Spectrum: Utrecht/Antwerpen), 1975);

The Free Dictionary, 'gasthuis', geraadpleegd 20 juli 2022, <https://nl.thefreedictionary.com/gasthuis>.

² Instituut voor de Nederlandse taal, 'gasthuis', geraadpleegd 20 juli 2022, <https://www.ivdnt.org/woordenboeken/zoeken-in-woordenboeken/?w=gasthuis> (deze betekenissen zijn afkomstig uit het Vroegmiddelnederlands Woordenboek (1200-1300), het Middelnederlandsch Woordenboek (1300-1500) en het Woordenboek der Nederlandsche Taal (1500-1976).

³ Annelies van Heijst, *Naast liefde in Nederland: sporen van een Christelijke cultuur*, in Marije de Nood en Kees van Schooten (red.), *Ik geef om jou! Naast liefde door de eeuwen heen*, (WBOOKS: Zwolle, 2014), 9.

⁴ Ibidem, 13-15.

⁵ Maarten van der Linde en Lia van Doorn, *Zorg voor de armen. Van armentafel tot voedselbank*, in Marije de Nood en Kees van Schooten (red.), *Ik geef om jou! Naast liefde door de eeuwen heen*, 43-51.

Caritas & de Zeven werken van barmhartigheid

Caritas (liefde) maakt samen met geloof en hoop deel uit van de drie deugden (Korintiërs 1 (13:13). Caritas staat zowel voor liefde voor God als voor naastenliefde. In het evangelie van Matteüs (22: 37-40) staat: ‘deze twee geboden zijn de grondslag van alles wat er in de Wet en de Profeten staat’.

De Zeven Werken van Barmhartigheid zijn afkomstig uit het evangelie van Matteüs (25: 31-46). Daarin spreekt Jezus zijn volgelingen toe over het laatste oordeel. Hij stelt dat God de mensen bij het laatste oordeel zal scheiden. De toegang tot het koninkrijk van God zal zijn voor de rechtvaardigen. Dat zijn diegenen die de hongerige hebben gevoed, de dorstige te drinken hebben gegeven, de vreemdelingen hebben gehuisvest, de naakten hebben gekleed, de zieken hebben verzorgd en de gevangenen hebben bezocht. Het Zevende Werk van Barmhartigheid is het begraven van de doden. Het is afkomstig uit het apocrief Tobit (1: 17) en werd in 1207 door paus Innocentius III aan de werken toegevoegd.

Personificatie van Caritas met een brandend hart in haar hand en op haar hoofd een pelikaan die zichzelf in de borst pikt om haar jongen te voeden (hier verbeeld als adelaar), te midden van uitbeeldingen van de Zeven werken van barmhartigheid.

Bron: Pieter Bruegel (I), Een van de zeven deugden: caritas (Naastenliefde), 1559, Pen in bruine inkt, 224 x 293 mm, Museum Boijmans van Beuningen te Rotterdam.

Ook onder de Heilige-Geestorde, afkomstig uit Frankrijk, werden in Nederland verschillende Heilige-Geesthuizen opgericht die voedsel en onderdak boden aan zorgbehoevenden. Daarnaast ontfermden liefdadige gilden zich over hen.⁶ Wie zich bijvoorbeeld had aangesloten bij het Utrechtse Smedengilde, werd als hij niet meer kon werken, verzorgd in het St. Eloyengasthuis in de Boterstraat. Ook werden er vele particuliere gasthuizen opgericht vanuit het idee dat het doen van goede daden de kans op een plek in de hemel zou vergroten.⁷ Met name in de vijftiende en zestiende eeuw groeide de aantallen van dit soort gasthuizen snel. Met de komst van de reformatie aan het begin van de zestiende eeuw veranderde er veel voor de gasthuizen en hun gastelingen. Historicus Renger de Bruin, stelt in de publicatie *Ik geef om jou!*, dat de opkomst van het humanisme en protestantisme zorgde voor een andere kijk op armoede. In plaats van het door God gekozen lot, zag men armoede steeds vaker als iemands eigen schuld. Omdat ouderdom niemand kwalijk genomen kon worden, gingen gasthuizen zich vaker specialiseren in ouderenzorg. Naast de kerk was ook het stadsbestuur verantwoordelijk voor deze zorg, waardoor de broederschappen die aanvankelijk de leiding over de gasthuizen hadden, werden vervangen door regentencolleges.⁸

In de achttiende en negentiende eeuw veranderde de zorg voor ouderen drastisch. Economisch had Nederland erg te lijden onder de bezetting van de Franse legers. In 1818 werden door koning Willem I de gilden opgeheven. Veel gasthuizen konden door de terugtrekkende overheid het hoofd niet meer boven water houden en hielden op te bestaan of fuseerden met andere gasthuizen. Pas rond 1900 ontstond er sociale wetgeving, waardoor de situatie voor ouderen verbeterde door de komst van pensioenen en betere huisvesting.⁹

Theoretisch kader

Om het interieurenssemble de Mannenzaal goed te kunnen duiden en vergelijken wordt er allereerst een beschrijving van betekenis van de zaal gemaakt. Deze beschrijving wordt gemaakt aan de hand van de publicatie *Hulpmiddel bij de waardering van historische interieurs*, dat in 2011 door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) werd uitgegeven.¹⁰ In de volgende paragraaf zal deze publicatie nader worden toegelicht.

Om tot de beschrijving van betekenis te komen is gebruik gemaakt van de zaal zelf als primaire bron in combinatie met de beschikbare collectieregistraties van het St. Pieters en Bloklands Gasthuis en museum Flehite, beide te Amersfoort. Ook het bouwhistorisch onderzoek dat in 2021 door De Fabryck is uitgevoerd werd geraadpleegd. Aanvullend werd gebruik gemaakt van diverse secundaire literatuur over het St. Pieters en Bloklands Gasthuis of de Mannenzaal.

Om de Amersfoortse Mannenzaal in een breder Nederlands en West-Europees perspectief te kunnen plaatsen is gebruik gemaakt van een aantal overzichtswerken. Belangrijke bronnen waren *Das europäische Hospital. Von der Spätantike bis 1800*, van Dieter Jetter uit 1987 en *Godshuizen en gasthuizen: een geschiedenis van de ziekenverpleging in West-Europa* door Prof. Dr. A. Querido uit 1967. Aanvullend is gebruik gemaakt van algemene architectuurhistorische literatuur, waarin gasthuizen werden benoemd.

⁶ Hannie Kool-Blokland, *Van gasthuis tot ziekenhuis. Zorg voor de zieke naaste*, in Marije de Nood en Kees van Schooten (red.), *Ik geef om jou! Naastenliefde door de eeuwen heen*, 55-63.

⁷ Renger de Bruin, *'Hier word den ouden stok gevoed'. Ouderenzorg sinds de Middeleeuwen*, in Marije de Nood en Kees van Schooten (red.), *Ik geef om jou! Naastenliefde door de eeuwen heen*, 67-71.

⁸ Ibidem, 69.

⁹ Ibidem, 72, 73.

¹⁰ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Hulpmiddel bij de waardering van historische interieurs*, (RCE: Amersfoort, 2011).

Methoden van onderzoek

Hulpmiddel bij de waardering van historische interieurs

Om het interieur van de Mannenzaal te beschrijven en te waarderen is gebruik gemaakt van de publicatie *Hulpmiddel bij de waardering van historische interieurs* die uitgegeven werd door de RCE in 2011. De handleiding is gebruikt als rode draad in de beschrijving van het interieur en volgt deze dan ook niet volledig maar alleen op de aspecten die voor dit interieur van belang waren. Voor dit onderzoek is het van belang in kaart te brengen in hoeverre de Mannenzaal uniek is in Nederland en daarbuiten. Om die reden is ervoor gekozen een beschrijving van betekenis te maken, waaruit blijkt welke interieurelementen van essentieel belang zijn voor de bijzonderheid van het interieur. Daarbij wordt de betekenis van het interieurensemble¹¹ als geheel geduid, waarbij de historische waarden, artistieke waarden, sociale waarden en onderzoekswaarden worden beschreven. Vervolgens wordt nader ingegaan op vergelijkende criteria, waarbij de toestand, ensemblevorm, herkomst, zeldzaamheid, belevingswaarden en bruikbaarheid wordt geduid. Vanuit deze beschrijving van betekenis wordt duidelijk wat de essentie is van het interieurensemble van de Mannenzaal, waardoor er een vergelijking gedaan kan worden met soortgelijke zalen in Nederland en West-Europa.

Vergelijkingen Nederland en West-Europa

Om de Mannenzaal te kunnen vergelijken met soortgelijke interieurs in Nederland en West-Europa is er voor dit onderzoek een database opgesteld waarin op systematische wijze in totaal 28 Nederlandse en 60 Europese gasthuizen werden onderzocht. Er is allereerst gekeken naar vergelijkbare criteria als periode van stichting, continuïteit van functie en aanwezigheid van onroerende en roerende interieuronderdelen. Indien een gasthuis op deze aspecten (grotendeels) overeenkwam met de Mannenzaal in het St. Pieters en Bloklands Gasthuis, werd deze nader onderzocht. Op deze manier kan een betrouwbaar en verifieerbaar onderzoeksresultaat over de uniciteit en zeldzaamheid van de Amersfoortse Mannenzaal worden verkregen. Het onderzoek heeft ten doel om een eerste stap te zetten in de inventarisatie van Nederlandse en buitenlandse gasthuisinterieur, zodat er op basis van deze verzamelde informatie een uitspraak gedaan kan worden over de zeldzaamheid en uniciteit van de Mannenzaal.

Interieurensembles

De term 'Interieurensembles' staat in dit onderzoek centraal. De definitie van het woord wordt omschreven als 'een samenhangend geheel van onroerende en roerende zaken van (cultuur)historisch, artistiek, wetenschappelijk of technisch belang. Het gaat om een gebouw met één of meerdere ruimtes inclusief de bijbehorende inrichting. In 2004 werd door de Werkgroep Onroerend/Roerend, bestaande uit beleidsadviseurs, juristen en kunsthistorici van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, een rapport opgesteld waarin suggesties werden gedaan om ensembles in situ in stand te houden. De aanleiding was het bedreigde voortbestaan van ensembles door bijvoorbeeld slijtage, wisselend eigenaarschap, verandering van functie en verkoop. In het rapport werden vier ensemblevormen gedefinieerd:

- Samenhang door historische continuïteit (Ensemble, waarvan de samenhang wordt bepaald door continuïteit van bezit en gebruik);
- Samenhang door samenstelling (Ensemble, waarvan de samenhang wordt bepaald door de samenstelling of vervaardiging in één periode, maar niet volgens een integraal architectonisch concept);

¹¹ In dit onderzoek wordt gebruik gemaakt van de betekenis van het woord interieurensemble zoals die door de RCE is geduid. Een toelichting op deze terminologie is te vinden in de paragraaf 'interieurensembles' in dit hoofdstuk.

- Samenhang door totaalontwerp (Ensemble, waarvan de samenhang wordt bepaald door een integraal architectonisch concept;
- Samenhang door herkomst (Ensemble, waarvan de samenhang werd bepaald door een van de vorige ensemblevormen, maar waarvan de roerende zaken zich niet langer in situ bevinden. Hiervoor wordt ook wel de term *Gesamtkunstwerk* gebezigd.¹²

Wanneer deze definitie en categorisering wordt aangehouden valt het interieur van de Mannenzaal onder de eerste categorie. De collectie is namelijk een gegroeid geheel dat ontstaan is door de langdurige continuïteit van functie. Door deze categorisering aan te houden wordt direct een kwaliteit van de Mannenzaal in het St. Pieters en Bloklandsgasthuis blootgelegd, namelijk de lange bestaansduur van het interieur die ervoor heeft gezorgd dat het interieurensemble behouden is gebleven.

¹² Werkgroep Onroerend/roerend, *Van object naar samenhang*, (Zeist, Den Haag, Amsterdam: 2004), 17.

1. De Mannenzaal

1.1 Korte introductie en geschiedenis van het gasthuis

St. Pieters Gasthuis

Het St. Pieters en Bloklands Gasthuis in Amersfoort vindt haar oorsprong aan het einde van de veertiende eeuw. Amersfoort was toen al een flinke stad en maakte een enorme groei door. Rond 1375 werd de oude stadsmuur namelijk vervangen door een nieuwe die een stuk verderop kwam te liggen. In het stratenpatroon van Amersfoort zijn beide historische begrenzingsen nog goed te herkennen (afb. 1 en 2). In een stad als Amersfoort was armoede en ziekte in de veertiende eeuw de orde van de dag. De stad had zeer te lijden onder een grote brand die plaatsvond in 1395 en een pestepidemie die van 1397 tot 1402 duurde. De eerste vermelding van het gasthuis stamt van 20 augustus 1391. Het werd toen het ‘nieuwe gasthuis’ genoemd. In 1391 schonken Steven Wouter Louwenzone en Lysbet Nenninck (vermoedelijk broer en zus) een deel van hun vermogen aan het ‘Nye gasthuys bij die Spoeye’, wat in latere bronnen het St. Pieters Gasthuis wordt genoemd. Deze benaming duidt erop dat het gasthuis hoogstwaarschijnlijk nog niet zo lang bestond.¹³

Afb. 1: Frederik de Wit, *Stadsplattegrond van Amersfoort ca. 1700*. Bron: Archief Eemland, fotonummer: 1001_268.

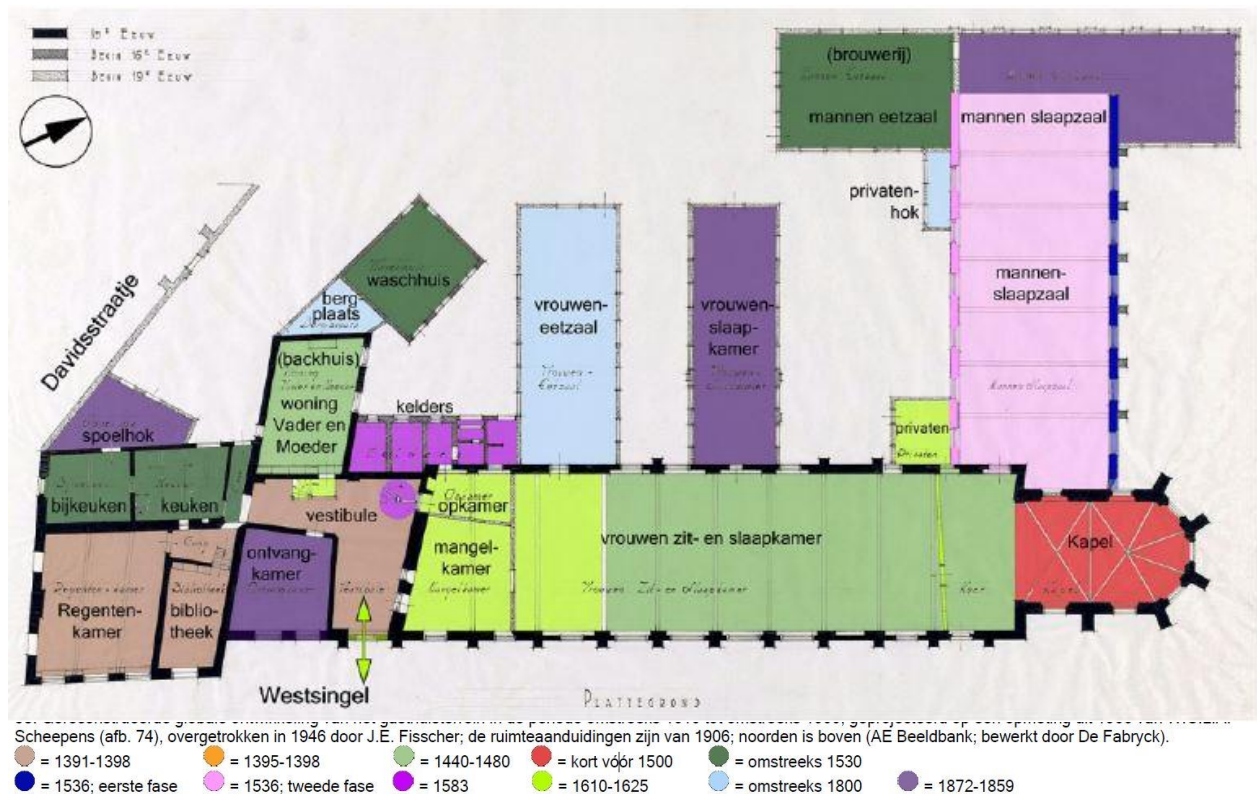
Afb. 2: Stadsplattegrond van Amersfoort 2022. Bron: Google Maps.

Het St. Pieters Gasthuis werd vermoedelijk mede gesticht door Rutger van den Doem en zijn vrouw Bely. Beiden waren aanhangers van de Moderne Devotie, een religieuze beweging die de rijkdom van de katholieke kerk afzwoer en zich richtte op het uitvoeren van de zeven werken van barmhartigheid. In die periode was het gasthuis bedoeld voor armen, verlaten mensen, chronisch zieken, invaliden en blinden.¹⁴ Het gasthuis zag er toen heel anders uit dan nu. Tot circa 1400 bestond het gasthuis uit een samenvoeging van verschillende woningen aan de Westsingel. De vrouwen zit- en eetkamer en de kapel werden in de vijftiende eeuw toegevoegd. In de huidige situatie is het grootste gedeelte van de vrouwen zit- en eetkamer verdwenen. De Mannenzaal stamt

¹³ Yvonne Tanke, *St. Pieters en Bloklands Gasthuis. Meer dan zes eeuwen zorg voor ouderen*, (Uitgeverij Matrijs: Utrecht, 2018), 9-10.

¹⁴ Ibidem, 16-17.

uit 1536 en is in twee fases opgebouwd. Ook in de zestiende, zeventiende, achttiende en negentiende eeuw is het gasthuis meermaals uitgebreid (afb. 3).¹⁵

Afb. 3: Fasering van de bouwgeschiedenis van het St. Pieters en Bloklandsgasthuis. Bron: De Fabryck, bureau voor gebouwhistorisch onderzoek, *Sint Pieters en Bloklands Gasthuis Kapel en Mannenzaal, Waardstellend bouwhistorisch onderzoek*, (De Fabryck: Utrecht), 2021), 47.

Hoewel de stichters van het gasthuis kritiek leverden op de katholieke kerk, heeft het vermoedelijk wel altijd katholieke regenten gehad. De hervormingen van Calvijn en Luther zijn van grote invloed geweest in Nederland. Ook in Amersfoort werd vanaf 1580 het openbaar uitoefenen van de katholieke eredienst verboden. Toch bleven in Amersfoort nog lange tijd katholieken aanwezig in het stadsbestuur en ook in het bestuur van de gasthuizen. Zo had het gasthuis nog in 1639 een katholieke binnenvader.¹⁶

Bloklandsgasthuis

Het Bloklandsgasthuis vindt haar oorsprong in het laatste kwart van de zestiende eeuw, wanneer Wouter van Blokland en Johanna Pyck in hun testament vastleggen dat hun huis na hun dood als gasthuis voor de allerarmsten in gebruik moet worden genomen. Nog tijdens het leven van Johanna stelt ze haar huis ter beschikking na het overlijden van haar man. Er wonen dan dertien mannen in het gasthuis aan de Langestraat.¹⁷

¹⁵ De Fabryck, bureau voor gebouwhistorisch onderzoek, *Sint Pieters en Bloklands Gasthuis Kapel en Mannenzaal, Waardstellend bouwhistorisch onderzoek*, (De Fabryck: Utrecht), 2021), 47.

¹⁶ Tanke, *St. Pieters en Bloklands Gasthuis. Meer dan zes eeuwen zorg voor ouderen*, 19, 21.

¹⁷ Tanke, *St. Pieters en Bloklands Gasthuis. Meer dan zes eeuwen zorg voor ouderen*, 21, 22.

Gecombineerd St. Pieters en Bloklandsgasthuis

De samenvoeging van beide gasthuizen vond plaats in 1804, nadat de toenmalige gemeenteraad van Amersfoort ervoor koos om het Bloklandsgasthuis op te heffen. Het meubilair en de huisraad van het Bloklandsgasthuis werden verkocht om gemaakte schulden af te kunnen lossen.¹⁸ Ruim honderd jaar zijn de gasthuizen op deze voet verder gegaan. Totdat in 1906 regentes Johanna Margaretha Scheltus-Fenema overleed en 200.000 gulden aan het gasthuis naliet. Van dat geld moest een nieuw gebouw voor de gasthuisbewoners worden gebouwd. Nagenoeg de gehele middeleeuwse kern van het gasthuis werd gesloopt, met uitzondering van een klein gedeelte van de vrouwenzaal, de kapel, en de Mannenzaal.¹⁹ Naast het grote bedrag liet mw. Scheltus-Fenema ook haar eigen inboedel na ten behoeve van de inrichting van de nieuwe regentenkamer.²⁰

Restauratie Mannenzaal en kapel 1911-1912

Voor de bouw van het nieuwe gasthuis moest het oude gasthuis wijken. De vergunning tot nieuwbouw en sloop van het oude gasthuis werd in 1907 door het college van Burgemeester en Wethouders verleend. Diverse architecten en monumentenzorgers sprongen in de bres. Zo schreef Victor de Stuers, toen Tweede Kamerlid maar daarvoor chef afdeling Kunsten en Wetenschappen bij het ministerie voor Binnenlandse zaken, het volgende:

“Als men bedenkt hoe te Brugge het middeneeuwsch St. Jansgasthuis tal van bezoekers trekt en hoe in Nederland het hier bedoelde gasthuis het eenige middeneeuwsche is dat nog overgebleven is, dan schijnen er alle termen voor de regering te zijn om te trachten Heeren regenten te overtuigen van de groote wenschelijkheid om met de kapel althans den noordelyken vleugel te behouden. Het zonder absolute noodzakelykheid vernietigen van dezen vleugel, staat met een daad van vandalisme gelijk”.²¹

Rijksbouwmeester P.J.H. Cuypers trad vervolgens in overleg met de regenten om ervoor te pleiten het “eenige nog in Nederland aanwezige gasthuis in Gotischen stijl” te behouden voor de sloop.²² Twee maanden later wordt aangekondigd dat de noordelijke vleugel en kapel waarschijnlijk behouden zullen blijven.²³ Enkele daarna later schrijft de Amersfoortse burgemeester J. Wuytiers in een brief aan de Commissaris van Koningin in de provincie Utrecht dat hij zich ervoor heeft ingezet om “de kapel met den noordelijken vleugel van het St. Pieters en Bloklands Gasthuis, zijde een monument uit vroeger dagen, dat inderdaad in ons land eenig in zijn soort schijnt te zijn, zoveel mogelijk voor den moker des sloopers te bewaren.” Er wordt een subsidie van 625 gulden beschikbaar gesteld voor de restauratie ervan.²⁴

Het nieuwe gasthuis werd ontworpen door architect Hermanus Kroes (1864-1952) en werd los van de Mannenzaal en kapel geplaatst. Na de voltooiing van de nieuwbouw in 1908 werd door de voorzitter van het college van regenten, August Marie Tromp van Holst, geld beschikbaar gesteld voor de restauratie van de Mannenzaal en kapel. De plannen voor de restauratie werden eveneens ontworpen door Kroes. Er werden grote aanpassingen gedaan (afb. 4). Zo kreeg de kapel gotische

¹⁸ Tanke, *St. Pieters en Bloklands Gasthuis. Meer dan zes eeuwen zorg voor ouderen*, 22, 23

¹⁹ Tanke, *St. Pieters en Bloklands Gasthuis. Meer dan zes eeuwen zorg voor ouderen*, 26, 27.

²⁰ Tanke, *St. Pieters en Bloklands Gasthuis. Meer dan zes eeuwen zorg voor ouderen*, 27.

²¹ V. de Stuers, *Brief aan de minister van Binnenlandse zaken, 6 februari 1907. Algemeen Rijksarchief, Den Haag. Via. M. Gerritsen-Kloppenburger*, “Gastelingen te kijk, op zoek naar het gasthuisleven van 1907”, in *Flebite: tijdschrift voor verleden en heden van Oost Utrecht*, jaargang 23, nr. 1/2 (1993), p. 10-17.

²² Het nieuws van de dag: kleine courant, *Gemengd nieuws*, 26-02-1907. Via Delpher.

²³ Algemeen Handelsblad, *Het St. Pieters- en Bloklandsgasthuis te Amersfoort*, 05-04-1907. Via Delpher.

²⁴ J. Wuytiers in een brief aan de Commissaris van de Koningin van de Provincie Utrecht op 1 februari 1909. Archief Eemland, 0099, 533 Stukken betreffende de restauratie van de kapel en de manenzaal en de heropening daarvan, 1907-1913.

vensters met tracerwerk en werd de Mannenzaal voorzien van kruisvensters.²⁵ In het interieur van de kapel werden tijdens de restauratie diverse zestiende-eeuwse schilderijen aangetroffen die weer zichtbaar werden gemaakt. Ook werd een eikenhouten koorhek dat de kapel destijds afscheidde van de vrouwenzaal verplaatst naar een andere muur. Tijdens een latere restauratie in 1985 is dit hek verdwenen.²⁶ Ook de zeventiende-eeuwse wenteltrap en de bordestrap die zich in de ruimte bevinden, werden daar rond 1911-1912 verplaatst vanuit het regentenhuis. Het interieur van de Mannenzaal beschikte voor de restauratie over een vlak plafond, dat was aangebracht om de zaal beter te kunnen verwarmen. Tijdens de restauratie werd het houten tongewelf gedeeltelijk vernieuwd en weer in het zicht gebracht. Het meubilair (inclusief bedsteden en vlonders) werd tijdelijk uit de zaal verwijderd.²⁷

Restauratie 1985-1986

Na de vroeg negentiende-eeuwse restauratie door architect Kroes, heeft er tussen 1985 en 1986 een restauratie plaatsgevonden die invloed heeft gehad op het interieur van de Mannenzaal en kapel. De restauratie werd uitgevoerd door Architectenbureau ir. T. van Hoogevest. De Mannenzaal werd voorzien van een betonvloer met vloerverwarming en er werden nieuwe vlonders onder de bedsteden geplaatst. De oude vlonders waren vermoedelijk al sinds de Tweede Wereldoorlog verdwenen.²⁸ Tijdens de restauratie werd wederom het meubilair uit de ruimte verwijderd, waardoor de nissen voor de nachtspiegels zichtbaar werden. De diverse hoogten van de nissen tonen aan dat enkele bedsteden in het verleden zijn aangepast of vernieuwd.²⁹

Afb. 4: De Mannenzaal vóór de restauratie aan het begin van de negentiende eeuw. Op deze foto is te zien dat het plafond was verlaagd en er geen kruiskozijnen aanwezig waren. Bron: Archief Eemland, *fotonummer* 52714, 1900.

²⁵ De Fabryck, bureau voor gebouwhistorisch onderzoek, *Sint Pieters en Bloklands Gasthuis Kapel en Mannenzaal, Waardstellend bouwhistorisch onderzoek*, (De Fabryck: Utrecht), 2021), 64.

²⁶ De Fabryck, *bouwhistorisch onderzoek*, 42.

²⁷ De Fabryck, *bouwhistorisch onderzoek*, 71-73.

²⁸ De Fabryck, *bouwhistorisch onderzoek*, 78.

²⁹ De Fabryck, *bouwhistorisch onderzoek*, 34, 89.

1.2 Inventarisatie interieur en collectie

De collectie die bij de Mannenzaal hoort, bestaat uit diverse meubelen, huisraad, beeldende werken en documentatie. Grotendeels bevindt de collectie zich in de Mannenzaal en de Kapel. Er zijn ook delen van de collectie die zich bevinden in het depot en de regentenkamer van het St. Pieters en Bloklandsgasthuis, museum Flehite, de Koninklijke Bibliotheek en Archief Eemland. In deze paragraaf volgt een korte beschrijving van de collectie per locatie.

Mannenzaal & Kapel

De Mannenzaal kenmerkt zich door de 22 houten bedsteden met groene gordijntjes die tegen de wanden staan. De bedsteden stammen vermoedelijk voor een groot gedeelte nog uit de zestiende eeuw. Sommige bedsteden zijn aangepast of vernieuwd, dat is te zien aan het houtwerk. Nagenoeg elke bedstede beschikt over een houten tafel, stoel met rieten zitting, een houten dekenkist, een bruin aardenwerken waskom en een nachtspiegel (afb. 5). Al deze meubelen staan op een houten vlonder die voor de bedstedes ligt. Deze vlonders werden tijdens de restauratie in de jaren 80 van de vorige eeuw gereconstrueerd. In de huidige museale opstelling zijn de slaapplekken gedecoreerd met diverse huisraad, waaronder emmers, kommen, schalen, kruiken, wandelstokken, blakers, lantaarns en stoven. Deze toevoegingen zijn vermoedelijk ingebracht ten behoeve van de opvoeringen van Stichting Levende Historie Amersfoort, die de zaal in het zomerseizoen gebruikt voor educatie van bezoekers. Aan het einde van de grote zaal is een grote, vijfdeurs linnenkast aanwezig met daarin eveneens huisraad en textiel. De zaal wordt wisselend ingericht met de in de zaal aanwezige hangoortafels, de scheerstoel, rieten stoelen en diverse huishoudelijke objecten. Een aantal hiervan behoren tot de collectie van het gasthuis, zoals de tinnen kannen en borden, de turfkist en de scheerstoel (afb. 6, 7, 8, 9).

Op de inventarislijst die werd opgemaakt na het overlijden van de binnenmoeder in 1849 wordt de inrichting van een Mannenstoof en Mannendeel opgesomd. In de Mannenstoof zijn dan 26 stoelen, 5 tafels, 1 koffiemolen en 1 blik scheerbekken aanwezig. In de Mannendeel 26 bedden, diversen textilia, 27 klederkasten (vermoedelijk de eikenhouten kisten), 23 leuningstoelen, 26 koperen keteltjes, 26 tinnen lepels en vorken, 1 Friesche klok, 26 paar groene gordijnen.³⁰ Uit de lijst is op te maken dat delen van de collectie zoals de bedden met gordijnen, stoelen, kisten en de klok al in die periode aanwezig waren en gebruikt werden. Mogelijk is het St. Pieters en Bloklands Gasthuis nog in bezit van de huisraad die op de lijst voorkomt.

Het interieur van de kapel bevat niet veel collectie, omdat de ruimte als ontvangstruimte en evenementlocatie in gebruik genomen is. Van elders uit het afgebroken gasthuis is een zeventiende-eeuwse wenteltrap geplaatst en een zeventiende-eeuwse bordestrap. Ook is er een tegelwand met daarop kinderspelen in deze ruimte geplaatst (afb. 10, 11). Een ander bijzonder element is een vermoedelijk zestiende-eeuws zandstenen reliëf, waarop kruiswegstatie 3 is weergegeven: Jezus valt voor de eerste maal onder het kruis. Mogelijk heeft het onderdeel uitgemaakt van een groter reliëf wat de gehele kruisweg van Jezus weergaf.

³⁰ Archief Eemland, 0099, 528 Inventaris van de inboedel, in duplo, met begeleidende brief van de regentessen en inventarislijst zonder datum, 1849.

Afb. 5: Eén van de slaapplekken met bedstede, nachtspiegel, houten tafel, dekenkist, stoel en waskom. Bron: Bureau Helsdingen.

Afb. 6: Het interieur van de Mannenzaal, gezien vanaf de ingang. Tegen de achterwand staat een vijfdeurs linnenkast. Bron: Bureau Helsdingen.

Afb. 7: Zicht op de bedstedewand aan de linkerzijde van de zaal. Bron: Bureau Helsdingen.

Afb. 8: De negentiende of vroeg twintigste-eeuwse scheerstoel. Op afbeelding 19 is deze eveneens zichtbaar. Bron: Bureau Helsdingen.

Afb. 9: Twee gastelingen in de Mannenzaal rond 1900. Bron: Archief Eemland, *Fotonummer* 52713.

Afb. 10: Het interieur van de kapel. Aan de linkerzijde is de trap met balustrade zichtbaar. Aan de rechterzijde de zeventiende-eeuwse wenteltrap met tegelwand met daarop kinderspelen. Bron: Bureau Helsdingen.

Afb. 11: De oorspronkelijke ruimte waarin de balustradetrapp en wenteltrap zich bevonden, ca. 1906. Bron: Archief Eemland, *Fotonummer*: MOA001002771.

Depot

Het depot van het St. Pieters en Bloklandsgasthuis huisvest een klein deel van de collectie. Zo zijn er enkele zilveren lepels te vinden met het wapen van het St. Pieters Gasthuis, een dekenkist, een Wedgwood servies (eind 18^e eeuw), diverse glazen (18^e en 19^e-eeuws, zakhorloges, tinnen borden en schalen (ca. 18^e eeuw), enkele kaststellen en een schrijfkist. Mogelijk behoren enkele objecten, zoals het glaswerk en het Wedgwood servies tot het legaat van mw. Scheltes-Fenema.³¹ Auteur N. Donselaar stelt dat deze objecten overblijfselen zijn van de vroegere weelde van de regenten en regentessen voordat in 1878 de zondagvergaderingen werden afgeschaft.³²

Afb. 12: Eén van de zilveren lepels met op de achterzijde het wapen van het St. Pieters en Bloklandsgasthuis (twee kruisende sleutels). De zilvermerken wijzen erop dat het Utrechts (dubbele stadswapens) zilver is uit 1718 (jaarletter G), door een onbekende meester (meester-tekens onduidelijk). Bron: Bureau Helsdingen.

³¹ Tanke, *St. Pieters en Bloklands Gasthuis. Meer dan zes eeuwen zorg voor ouderen*, 110.

³² N. Donselaar, *Het gecombineerd Sint Pieters en Bloklandsgasthuis te Amersfoort*, (Reproka bv: Amersfoort), 1986, 20

Regentenkamer en gang

De collectie die zich in de regentenkamer bevindt, bestaat gedeeltelijk uit het legaat van mw. Scheltus-Fenema, van wier erfenis het nieuwe gasthuis gebouwd kon worden. Het door haar nagelaten meubilair en andere spullen werden gebruikt om de regentenkamer in te richten.³³ Toch zijn er in de regentenkamer ook objecten aanwezig die duidelijk verbonden zijn met het oude gasthuis en de Mannenzaal. Daartoe behoren twee zilveren brijlepels (gegraveerd St. P en twee kruisende sleutels, jaarletter 1718), enkele kelkglazen met een gekroond wapen van Blokland, vier zilveren vorken met daarop gegraveerd 'oude mannen' en 'gasthuis' (jaarletter 1722) en een chirurgieboek uit 1592.

Daarnaast zijn er enkele schilderijen en houten regenten/gastenborden aanwezig, zoals het schilderij *De dood van Ananias* (Simon Hendrixz, 1624), (afb. 13), *echtpaar Van Vanevelt met hun elf kinderen* (Paulus Bor, 1638), *Regentenbord 1670-1794* (1705), *Regentessenbord 1916-2010* (afb. 14), *Gastenbord 1705-1758*. Vijf andere regentenborden hangen in de gang van het gasthuis. Dit betreft het *Regentenbord 1720-1793*, *Regentenbord 1553-1695*, *Regentenbord zonder data*, *Regentenbord 1804-1929*, *Regentenbord 1804-1911*. Van het schilderij *de dood van Ananias*, bestaat het vermoeden dat het in opdracht van het St. Pieters Gasthuis is geschilderd.³⁴ Volgens het Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis (RKD) komt het schilderij al voor in een inventaris uit 1927.³⁵ De borden zijn onlosmakelijk verbonden met de geschiedenis van het gasthuis, de mannenzaal, en de kapel. Na de restauratie aan het begin van de twintigste eeuw hebben er een aantal in de nissen van de kapel gehangen (afb. 15). Ook heeft het gasthuis twee, vermoedelijk drie, schilderijen van Matthias Withoos in de collectie (afb. 16). Het is onduidelijk hoe deze in het bezit van de stichting gekomen zijn.

Afb. 13: Simon Hendrixz, *De dood van Ananias* (Handelingen 5:1-10), 1624, olieverf op doek, St. Pieters en Bloklandsgasthuis. Foto: Bureau Helsdingen.

³³ Donselaar, *Het gecombineerd Sint Pieters en Bloklandsgasthuis te Amersfoort*, 22.

³⁴ Stichting St. Pieters & Bloklandsgasthuis, *Collectie-inventaris*, 2022.

³⁵ RKD- Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, '*Simon Hendrixz – De dood van Ananias*', geraadpleegd 1 juli 2022, <https://rkd.nl/nl/explore/images/record?query=sint+pieters+en+bloklands&start=6>.

Afb. 14: Regentessenbord 1916-2010. Foto: Bureau Helsdingen.

Afb. 15: Interieur van de kapel rond 1916. In de nissen hangen de verschillende regentenborden. Bron: Beeldbank Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, C.J. Steenbergh, documentnr. St-2.394.

Afb. 16: Matthias Withoos, *Allegorische parkvoorstelling*, 1642-1703, olieverf op doek, St. Pieters en Bloklandsgasthuis. Foto: Bureau Helsdingen.

Museum Flehite

Museum Flehite beschikt over enkele collectiestukken die van oorsprong behoren tot het St. Pieters en Bloklandsgasthuis. Zo bevat de collectie twee kamerpotten uit de veertiende en zestiende eeuw die tijdens een verbouwing in 1965 zijn gevonden (afb. 17). Ook behoren een gebrandschilderd ruitje met daarop de tekst 'Jan van Rijn, Oudt Gasthuys vader, 1622' en twee zandstenen gevelstenen die vermoedelijk afkomstig zijn uit het voormalige Bloklandsgasthuis, tot de collectie. Evenals vier tekeningen in rood krijt die details verbeelden van het schilderij 'De dood van Ananias', dat in het gasthuis hangt (afb. 18).

Afb. 17: Kamerpot met oor, gedateerd 1300-1400, gevonden tijdens de verbouwing van het gasthuis in 1965. Bron: Museum Flehite, *Objectnr. Ta III E 116*.

Afb. 18: Jordanus Hoorn, Tekening in rood krijt naar *De Dood van Ananias* van Simon Henrixz. Bron: Museum Flehite, *Objectnr. 2014-686*.

De band tussen het St. Pieters en Bloklandsgasthuis en Museum Flehite bestond al aan het begin van de twintigste eeuw. In die periode maakte het gasthuis gebruik van diverse bruiklenen. Van deze bruiklenen zijn bewijzen van teruggave bewaard gebleven in het Archief Eemland. Daaruit wordt bijvoorbeeld duidelijk dat in 1907 de volgende objecten terug naar de Oudheidkundige Vereniging ‘Flehite’ zijn gegaan: 1 staande klok, 1 kapstok, 1 staande ezel zonder borduurwerk, 2 geborduurde schilderijen, 1 olieverfschilderij (van Van Borselen), 1 scheerstoel.³⁶ In 1925 werd een bruikleencontract ondertekend met daarop alle door Flehite uitgeleende collectie, inclusief de objecten die al in 1907 door het gasthuis waren teruggegeven. Het betroffen diverse meubelen, huisraad, en beeldende werken. Enkele daarvan zijn nog altijd aanwezig in de collectie van museum Flehite, zoals de schilderijen ‘vruchtenstuk’ (objectnr. 0001-129), ‘een jongen met een hond’ (vermoedelijk objectnr. 1964-014), ‘zittend vrouwtje’ of ‘vrouw, haar kousen uittrekkend’ (vermoedelijk objectnr. 0001-134), ‘Wapenbord van de Koppelpoort’ (vermoedelijk objectnr. Ob 2).

De door Museum Flehite uitgeleende collectie bevond zich op verschillende plekken in het gasthuis zoals in het vrouwendeel, het kantoortje, de regentenkamers en op zolder. Alleen van de scheerstoel is met zekerheid te stellen dat deze op de Mannenzaal heeft gestaan. Deze is namelijk op diverse historische foto’s van het interieur zichtbaar (afb. 19 en 20).

Afb. 19: Detail van een foto waarop beide scheerstoelen zichtbaar zijn in de Mannenzaal, ca. 1920. Bron: Archief Eemland, *Fotonummer* 52715.

Afb. 20: De scheerstoel op afb. 19 bevindt zich op dit moment in de collectie van Museum Flehite. Bron: Museum Flehite, *objectnummer* Ob 211.

Klokkengieterijmuseum Heiligerlee

In het klokkengieterijmuseum bevindt zich een luidklok uit 1494, gegoten door Geert van Wou. Van oorsprong bevond de klok zich in het torentje van de kapel en luidde hij voor de dagelijkse werkzaamheden en functioneerde hij tevens als alarm. De klok heeft een barst, waardoor deze niet meer functioneert. Sinds het einde van de jaren tachtig van de vorige eeuw bevindt de klok zich in het klokkengieterijmuseum.³⁷

³⁶ Archief Eemland, Amersfoort, Gecombineerd Sint Pieters- en Bloklandsgasthuis te Amersfoort, toegang 0099, inventarisnummer 534;

Ook de klok (objectnr. Td 43) en het olieverfschilderij (objectnr. 1905-015) zijn terug te vinden in de collectie van museum Flehite.

³⁷ Tineke van de Bovenkamp, “Het mysterie van de klok”, in *De Verbinding*, nr. 3, jrg. 5, september 2020, 14-15.

In het Archief Eemland bevindt zich het archief van het St. Pieters en Bloklandsgasthuis, dat dateert van 1326 tot 2010 en een omvang heeft van 41,5 meter. Het omvat zowel de archieven van het Bloklands- of Sacramentsgasthuis, het Gecombineerd St. Pieters en Bloklandsgasthuis, het Lazarushuis en het St. Pietersgasthuis. Tot 1983 werden de archieven bewaard in een eikenhouten archiefkast die zich in de Regentenkamer bevond. Daarna is het in bewaring gegeven bij de Gemeentelijke archiefdienst van Amersfoort.³⁸

1.3 Beschrijving van betekenis

Het St. Pieters en Bloklandsgasthuis bestaat al sinds de veertiende eeuw, de Mannenzaal werd aan het begin van de zestiende eeuw gebouwd. Tot aan het begin van de twintigste eeuw is de Mannenzaal als gasthuis in gebruik gebleven. Door de eeuwen heen is er veel veranderd, hoewel de zaal en de naastgelegen kapel de tand des tijds goed hebben weten te doorstaan. Doordat het interieur van de zaal goed bewaard is gebleven, is de functie van het gasthuis nog steeds goed afleesbaar. De eeuwenlange continuering van functie heeft ervoor gezorgd dat er diverse tijdslagen in het interieur zichtbaar zijn. Dat zorgt ervoor dat de Mannenzaal een toonbeeld is van liefdadigheidszorg in Nederland.

Tot de kerncollectie van het interieur behoren de slaapplekken die bestaan uit de bedsteden met nissen, vlonders, eikenhouten kisten, tafeltjes, stoelen, waskommen en nachtspiegels. Ook de scheerstoel en de eikenhouten linnenkast behoren tot de essentie van het ensemble. Kenmerkend aan deze objecten is dat zij behoren tot de periode dat de Mannenzaal als gasthuis in gebruik was. Enkele bedsteden en eikenhouten kisten stammen vermoedelijk uit de vroegste fase van de zaal. Andere elementen zoals de tafels, stoelen, waskommen en nachtspiegels dateren van latere periodes, maar kunnen door middel van historische foto's aan de als gasthuis functionerende zaal gelinkt worden. De in de zaal aanwezige huisraad zoals petroleumstellen, wasteilen, lantaarns, blakers en blikken zijn waarschijnlijk door de Stichting Levende Historie Amersfoort ingebracht en behoren daarmee niet tot de kerncollectie van het ensemble, gezien zij vervangbaar zijn.

De regentenborden, gastenborden, schilderijen (De dood van Ananias, echtpaar Van Vanevelt en hun kinderen, de schilderijen van Withoos en enkele portretten) uit de collectie van Stichting St. Pieters en Bloklandsgasthuis behoren onlosmakelijk tot het interieurensemble. Zij hangen echter niet meer op de oorspronkelijke locatie, die met de bouw van het huidige gasthuis verloren is gegaan. Dit geldt ook voor onder andere de zilveren lepels en vorken, het glaswerk, tinnen borden en schalen en het Wedgwood servies.

Ook het archief dat door Archief Eemland wordt beheerd behoort tot de kerncollectie van het bijzondere ensemble, omdat dit de administratie is van de St. Pieters en Bloklandsgasthuis en daarmee essentieel voor het begrip van de geschiedenis van de organisatie. essentieel is voor het doen van onderzoek naar de Mannenzaal en het St. Pieters en Bloklandsgasthuis.

1.4 Vaststelling vergelijkingscriteria

Het interieurensemble van de Mannenzaal representeert het leven van een gasteling en omvat de periode vanaf de bouw van de Mannenzaal tot en met het vertrek van de laatste gastelingen en de afbraak van het overgrote deel van het oorspronkelijke complex. Het meubilair en de gebruiksvoorwerpen die behoren tot de zojuist beschreven kerncollectie zijn essentieel voor het verhaal van

³⁸ Archief Eemland, '0099 Gecombineerd Sint Pieters- en Bloklandsgasthuis te Amersfoort, 1326-2010, https://www.archiefeemland.nl/bronnen/archieven?mivast=28&mizig=210&miadt=28&micode=0099&mi-lang=nl&mizk_alle=gasthuis&miview=inv2#inv3t1.

de Mannenzaal. Een ander verhaal wat naar voren komt uit de collectie is dat van de regenten en regentessen die het gasthuis bestuurden. Ook binnen dit deel van de kerncollectie zijn de diverse tijdslagen zichtbaar. De regentenborden vertegenwoordigen deze verschillende periodes. Het legaat van mw. Scheltes-Fenema vertegenwoordigt een belangrijke gebeurtenis in het bestaan van het gasthuis en behoort mede daarom eveneens tot de kerncollectie van het interieur.

Op basis van deze beschrijving van betekenis kunnen enkele vergelijkingscriteria worden vastgesteld op basis waarvan in hoofdstuk 2 en 3 een vergelijking gemaakt wordt met andere gasthuizen in Nederland en daarbuiten.

Vergelijkingscriteria:

Ouderdom van het gasthuis

Omdat het vermoeden bestond dat er maar weinig vergelijkbare gasthuizen bestaan, is ervoor gekozen om een vrij breed tijdvak te onderzoeken van de twaalfde tot en met de zeventiende eeuw. Het oudste onderzochte gasthuis stamt uit 1129, het jongste uit 1695.

Langdurige continuering van functie

De langdurige continuering van functie is als vergelijkingscriterium gebruikt, omdat dat er in het geval van de Mannenzaal toe heeft geleid dat het nog altijd bestaat.

Aanwezigheid van het grotendeels oorspronkelijke nagelvaste interieur

Een vergelijkend criterium is eveneens de aanwezigheid van het oorspronkelijke nagelvaste interieur. Daarmee wordt bedoeld dat het gasthuis een rechthoekige zieken/gasthuiszaal bevat, eventueel met nissen in de wanden zoals dat ook in de Mannenzaal het geval is.

Aanwezigheid van slaapplekken met bijbehorende inrichting, waaronder bedsteden

De aanwezigheid van slaapplekken met bedden of bedsteden met eventuele bijbehorende inrichting zoals kisten, tafels, stoelen en eventuele huisraad.

Aanwezigheid van collectie die deel uitmaakt van het dagelijks leven van gastelingen

Hiermee wordt collectie bedoeld die herinnert aan het gasthuisleven, zoals meubilair, huisraad en middelen ten behoeve van de verzorging van gastelingen.

Aanwezigheid van collectie die deel uitmaakt van het bestuur van het gasthuis

Collectie die afkomstig is van het bestuur van het gasthuis, zoals schilderijen, regentenborden, servies, glaswerk, zilver en religieuze voorwerpen.

Aanwezigheid van documentatie/archief

Archiefdocumenten en andere documentatie die vermoedelijk in de meeste gevallen op een andere locatie wordt bewaard.

Aanwezigheid (historische) afbeeldingen

Dit criterium is toegevoegd, zodat in één opslag duidelijk is van welke gasthuizen historisch beeldmateriaal aanwezig is. Bij de buitenlandse locaties is het criterium uitgebreid tot de aanwezigheid van foto's/afbeeldingen van het gasthuis in het algemeen.

2. Positie van de Mannenzaal in Nederland

In dit hoofdstuk wordt onderzocht hoe de Amersfoortse Mannenzaal zich verhoudt tot andere soortgelijke zalen in Nederland. Daarbij wordt allereerst de context van de Mannenzaal binnen het onderwerp middeleeuwse gasthuizen in Nederland geschetst in hoofdstuk 2.1. Vervolgens wordt in hoofdstuk 2.2 een vergelijking gemaakt van de Mannenzaal met andere soortgelijke zalen in Nederland. In bijlage 1 is de lijst van vergeleken gasthuizen te vinden. Deze lijst is tot stand gekomen door middel van deskresearch, waarbij de in de literatuur ³⁹genoemde gasthuizen nader zijn onderzocht op de in hoofdstuk 1.4 vastgestelde vergelijkingscriteria. Per locatie zijn de criteria onderzocht en gewogen, een uitgebreide toelichting wordt gegeven in hoofdstuk 2.2. Tot slot volgt de deelconclusie in hoofdstuk 2.3, waarin duidelijk wordt hoe zeldzaam en uniek de Mannenzaal in Nederland is.

2.1 Introductie middeleeuwse gasthuizen in Nederland

Gasthuizen

Gasthuizen in Nederland werden al vanaf de middeleeuwen gesticht. Ze ontstonden vanuit de Christelijke geloofsovertuiging, zoals die in het hoofdstuk ‘introductie op het onderwerp’ nader is toegelicht. Geneeskunde was destijds nog niet aan de orde, de verzorging van armen, zieken en ouderen was gericht op het redden van de ziel.⁴⁰ In zijn boek *Godshuizen en Gasthuizen* uit 1967 heeft prof. Dr. A. Querido een beeld geschetst van de ontwikkeling van gasthuizen in Nederland. Deze ontstonden allereerst vanuit de kloosterordes, die de taak hadden om de armen, zieken en ouderen van hun gemeenschap op te vangen en te verzorgen. Ook waren ze bedoeld als logement voor rondreizende pelgrims. Vanaf de veertiende eeuw komen er steeds meer gasthuizen bij die niet door een kloosterorde werd bestuurd, maar werden gesticht door welgestelde burgers vanuit hun Christelijke plicht om voor de zwakkeren in de samenleving te zorgen. Zowel de kloosters als de gasthuizen waren vaak zelfvoorzienend en bestonden uit grote complexen. Daarin bevonden zich vaak werkplaatsen, woonruimten, moestuinen, een brouwerij en molens. Een voorbeeld van zo’n complex is het Cisterciënzerklooster van Aduard in Groningen. Vandaag de dag resteert alleen de ziekenzaal, die te identificeren is aan de hand van de lage vensters in de zijwanden.⁴¹ De ruimte doet nu dienst als kerk (afb. 21).

De gasthuiszalen lijken wat betreft de architectuur veel op een kerkschip. Het zijn vaak grote, lange zalen, waarin van oorsprong een altaar aanwezig was. Naarmate de gasthuizen groeiden, kreeg het altaar een eigen plek in de kapel. De verschillende functies van het gasthuis (verzorging van ouderen, zieken, armen, weeskinderen of gevangenen) hebben weinig invloed op de architectuur. Ook wanneer in de zeventiende eeuw steeds meer specialisaties ontstaan, vergt dit geen aanpassing van de ruimte. Echter, besmettelijke ziekten werden verzorgd in speciale pest- of lazarus huizen, die vaak buiten de stadsgrenzen werden gebouwd.⁴² Aan de hand van historische afbeeldingen is ongeveer bekend hoe een ziekenzaal of gasthuiszaal eruit heeft gezien. Op de paneelschilderingen *De zeven werken van Barmhartigheid* door de Meester van Alkmaar uit 1504 wordt boven het werk ‘wilt ziecken ende crancken vysenteren, u loon zal ewelick vermeren’ een scene van een

³⁹ A. Querido, *Godshuizen en gasthuizen. Een geschiedenis van de ziekenverpleging in West-Europa*, (Wetenschappelijke Uitgeverij N.V.: Amsterdam), 1967, 10-12

⁴⁰ Querido, *Godshuizen en gasthuizen*, 7-8.

⁴¹ K. Bosma, A. Mekking, K. Ottenheim, A. van der Woud (red.), *Bouwen in Nederland, 600-2000*, (Waanders Uitgeverij: Zwolle), 2007, 184-185, 188-189.

⁴² Querido, *Godshuizen en gasthuizen*, 26, 31.

gasthuis weergegeven (afb. 22). Het werk geeft een kijkje vanaf de straat in het gasthuis. Daar zijn diverse bedden te zien met elk één patiënt. Achterin de zaal brandt een vuurtje en worden de zieken gewassen en verzorgd. Het is vermoedelijk een zeer geïdealiseerd beeld van de ziekenverzorging destijds. In de gasthuizen/hospitalen was het sterftecijfer hoog, omdat er van hygiëne weinig sprake was. Vanaf de achttiende eeuw kwam hier verandering in toen er nieuwe ziekenhuizen werden gebouwd, waar meer aandacht was voor hygiëne.⁴³

Naast de slaap/ziekenzalen beschikte een gasthuis ook over regenten en regentessenkamers die bedoeld waren voor het bestuur. Deze kamers waren zeer rijk afgewerkt en bevatte luxueuze meubelen, serviezen en kunstvoorwerpen.⁴⁴

Regenten en gastelingen

Over het bestuur van gasthuizen is veel bekend, omdat de administratie door de regenten goed werd bijgehouden en in veel gevallen nog bewaard is gebleven. Daarnaast gaven regenten regelmatig de opdracht tot een groepsportret, waardoor namen en uiterlijk van de regenten bewaard zijn gebleven. Van de gastelingen is minder bekend. Doordat het St. Pieters en Bloklandsgasthuis een goede administratie bijhield, zijn de namen van de gastelingen wel bekend. Ook werden overtredingen van gastelingen vastgelegd, waardoor er af en toe iets meer bekend is over een gasteling. Zo is bijvoorbeeld opgeschreven dat Elbert Ebbenhorst het gasthuis moet verlaten, omdat hij iedere dag dronken is en de orde verstoort.⁴⁵

In Nederland beschikte iedere stad wel over één of meerdere gasthuizen. Zo beschikte Amsterdam in de middeleeuwen over maar liefst 21 kloosters, 1 begijnhof en 6 gasthuizen.⁴⁶ Groningen telde er 32, en Utrecht in de achttiende eeuw nog 10. In veel gevallen bestaan de oorspronkelijke gasthuizen niet meer, maar zijn zij opgegaan in nieuwere, modernere versies. Nederland kent veel gasthuizen die hun zorgfunctie altijd hebben behouden en zijn getransformeerd tot verzorgingshuis of ziekenhuis. Het Utrechts Medisch Centrum is bijvoorbeeld ontstaan vanuit het Catharijnegasthuis, en de Reinier de Graaf Groep in Delft is eveneens ontstaan vanuit het gasthuis.⁴⁷ Het oudste nog bestaande gasthuis is het Bartholomeus Gasthuis aan de Lange Smeestraat in Utrecht. Het werd gesticht in 1367 en was bedoeld voor armen, langdurig zieken en ouderen.⁴⁸ Het gasthuis heeft altijd haar functie behouden en huisvest nu een modern woonzorgcentrum. Tot in de jaren tachtig van de twintigste eeuw heeft het gebouw over een gasthuiszaal beschikt. De zeventiende-eeuwse regentenzaal is bewaard gebleven en beschikt over bijzondere wandtapijten (afb. 23).

⁴³ Querido, *Godshuizen en gasthuizen*, 42.

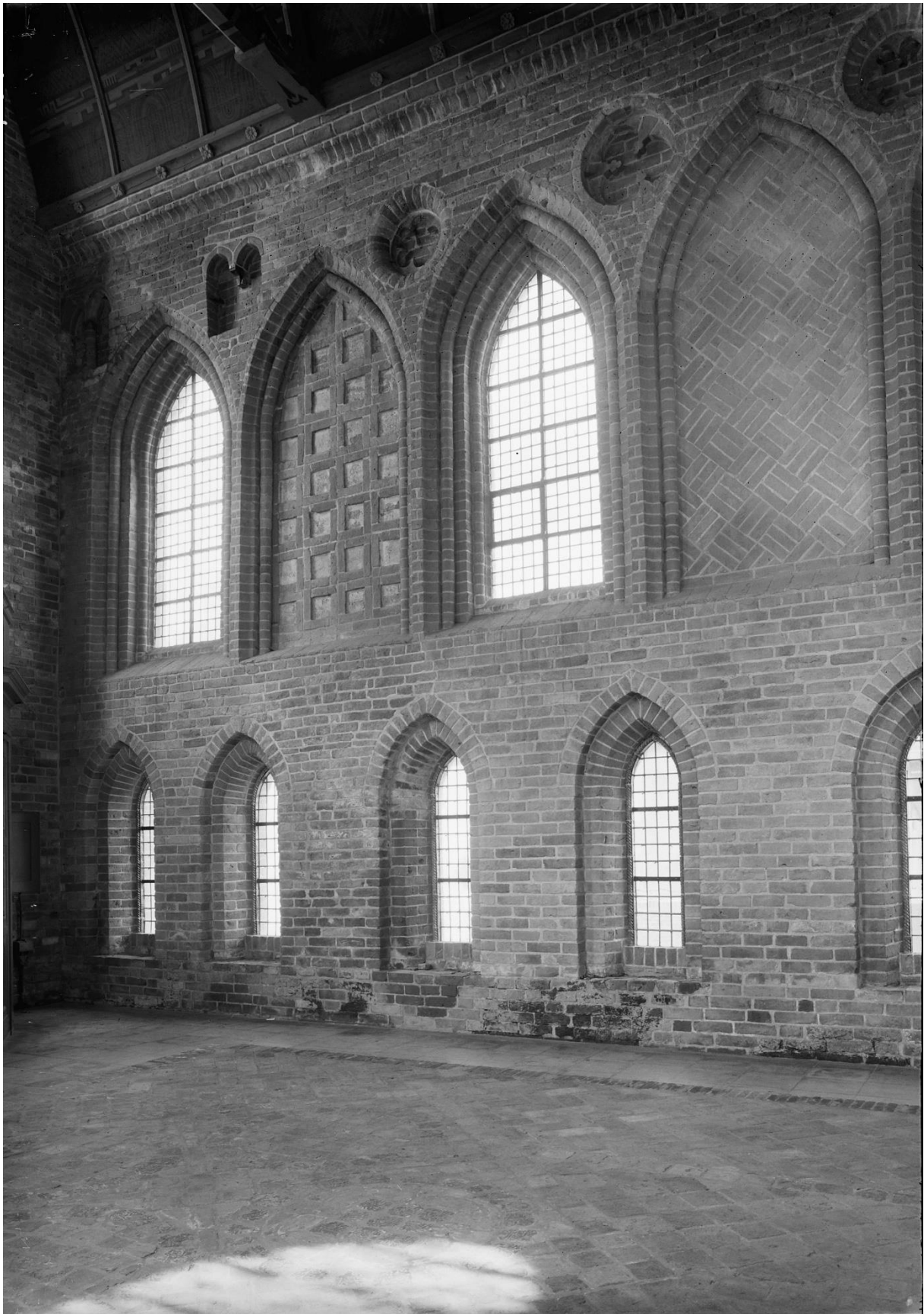
⁴⁴ Querido, *Godshuizen en gasthuizen*, 32.

⁴⁵ Tanke, *St. Pieters en Bloklands Gasthuis. Meer dan zes eeuwen zorg voor ouderen*, 54.

⁴⁶ T. Bakker, *Middeleeuwse kloosters, begijnhof en gasthuizen in Amsterdam*, <https://www.theobakker.net/pdf/kloosters-adam.pdf>, 5.

⁴⁷ Canon Sociaal Werk, '1122 Catharijnegasthuis', geraadpleegd 20 juli 2022, <https://www.canonsociaal-werk.eu/nl/details.php?cps=1>.

⁴⁸ Ontdek Utrecht, 'Bartholomeus Gasthuis', geraadpleegd 20 juli 2022, <https://www.ontdek-utrecht.nl/locatie/bart-holomeus-gasthuis/>.

Afb. 21: Het interieur van de Hervormde kerk in Aduard (Groningen) in 1942. Voor 1597 was dit de ziekenzaal die behoorde tot het klooster van Aduard. Bron: Beeldbank Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, documentnummer 22.152.

Afb. 22: Meester van Alkmaar, *De zeven werken van Barmhartigheid*, 1504, olieverf op paneel, Rijksmuseum Amsterdam.

Afb. 23: Het interieur van de regentenzaal in het St. Bartholomeusgasthuis in Utrecht. Bron: Bartholomeus Gasthuis, <https://www.bartholomeusgasthuis.nl/ontdek>.

2.2 Inventarisatie vergelijkbare zalen

Zoals uit de voorgaande paragraaf duidelijk is geworden, is Nederland rijk geweest aan vele gasthuizen. In sommige gevallen is het exterieur bewaard gebleven, terwijl het interieur in nagenoeg alle gevallen ontbreekt of niet meer op de oorspronkelijke locatie aanwezig is. Af en toe bestaat er een tekening of historische afbeelding van een gasthuis. In de inventarisatie is gekeken naar de ouderdom van het gasthuis, de langdurige continuerende functie, het bestaan van het gebouw, het bestaan van het interieur, aanwezigheid van gastelingen-collectie, aanwezigheid van regenten-collectie, de aanwezigheid van archief en de aanwezigheid van historische afbeeldingen van het interieur. Omdat er geen verschil zit in functie van het gasthuis (verzorging van ouderen, zieken of armen), is daar geen rekening mee gehouden met de selectie van de locaties. In deze paragraaf zullen enkele locaties uit de inventarisatie nader worden toegelicht. Het betreft zowel de locaties die nog over de oorspronkelijke zaal beschikten (hoewel deze geen oorspronkelijke collectie meer bevatten) en de zalen waar historische afbeeldingen van beschikbaar zijn. In totaal zijn er 28 locaties vergeleken. Eerst volgt een samenvatting van de resultaten van de inventarisatie, waarna het Sint Catharinagasthuis in Utrecht, het Catharinagasthuis in Gouda, het Sint Barbaragasthuis in Haarlem en het Sint Jacobsgasthuis in Schiedam nader worden toegelicht.

Algemene analyse van de Nederlandse gasthuisinterieurs⁴⁹

Uit de inventarisatie blijkt dat van alle 28 vergelijkbare locaties, er 16 niet meer bestaan. Van deze niet meer bestaande locaties is er mogelijk nog wel een archief overgebleven en wellicht ook collectie van regenten of gastelingen die op een andere locatie bewaard is gebleven. Zes locaties hebben tot in de twintigste eeuw nog altijd hun functie behouden. Ook zijn er enkele locaties waarvan het nagelvaste interieur nog bestaat. Dit zijn er in ieder geval vijf, maar mogelijk nog meer. De aanwezigheid van slaapplekken met bedsteden is in geen enkel geval bewaard gebleven. Dit geldt ook voor de aanwezigheid van collectie die deel uitmaakt van het dagelijks leven van de gastelingen, die slechts op één locatie gedeeltelijk bewaard is gebleven. Collectie die deel uitmaakt van het bestuur van het gasthuis is vaker bewaard gebleven, op 11 locaties. Ook de aanwezigheid van

⁴⁹ De volledige inventarisatie is terug te vinden in Bijlage 1: inventarisatie Nederlandse locaties.

documentatie/archiefmateriaal komt vaak voor, in ieder geval op 25 locaties maar mogelijk op meerdere. Van zeven locaties is historisch beeldmateriaal beschikbaar.

Utrecht, Catharinagasthuis

Het Utrechtse Catharijnegasthuis of Sint Catharinagasthuis werd in de twaalfde eeuw aan het Vredenburg gesticht door de Johannieters, een geestelijke ridderorde. In 1528 liet Karel V op die plek het kasteel Vredenburg bouwen, en wees hij de Johannieters een nieuwe locatie toe voor hun gasthuis aan de Lange Nieuwstraat. Op die plek bouwde ze een nieuw gasthuis, waar zich nu het museum Catharijneconvent in bevindt.⁵⁰ De ziekenzaal van het gasthuis bevond zich in de grote vleugel die haaks op de St. Catharinakathedraal staat. In de huidige situatie zijn dit tentoonstellingsruimtes. Hoe de zestiende-eeuwse zaal er ongeveer uit heeft gezien is bekend vanwege het schilderij *Interieur van het Sint Catharinagasthuis te Utrecht* uit ca. 1630 (afb. 24). Op het trapeziumvormige werk is een scene te zien uit het dagelijks leven in het gasthuis. Aan weerszijden van de zaal zijn bedsteden wanden aanwezig. In bijna elke bedstede ligt een patiënt, soms zelfs twee. In het midden van de zaal is de chirurgijn bezig met een aderlating. Diverse zusters houden zich bezig met het verzorgen van de patiënten en andere werkzaamheden. Enkele mensen lopen op krukken. De scene geeft een sereen beeld van het gasthuisleven, hoewel uit hoofdstuk 2.1 is gebleken dat dit in werkelijkheid anders moet zijn geweest.

Afb. 24: Anoniem Noord-Nederlands, *Interieur van het Sint Catharinagasthuis te Utrecht*, ca. 1630, olieverf op paneel, inventarisnummer 2294, Centraal Museum Utrecht.

Gouda, Catharinagasthuis

De stichtingsdatum van het Catharinagasthuis in Gouda is niet bekend, hoewel het vermoedelijk uit de dertiende eeuw stamt. Waarschijnlijk werd het gesticht door vooraanstaande burgers uit Gouda. Tot in de twintigste eeuw is het gebouw als gasthuis in gebruik geweest. Vanaf 1947 is Museum Gouda in het voormalige gasthuis gevestigd.

In het gasthuis waren diverse zalen voor verzorging en verpleging van zieken en ouderen aanwezig. Zo was er een zaal voor zieke en arme mannen, waarin 25 bedsteden stonden. De vrouwenzaal bevatte 30 slaapplekken. Ook beschikte het gasthuis over een eigen apotheek, een chirurgijnkamer, brouwerij en bakkerij. Net als de Amersfoortse Mannenzaal beschikte het

⁵⁰ Canon van Nederland, 'St. Catharijnegasthuis', geraadpleegd 20 juli 2022, <https://www.canonvannederland.nl/nl/utrecht/stad/bartholomeusgasthuis/verdieping/st-catharijnegasthuis>.

Catharinagasthuis over een kapel, hoewel de mis ook op zaal werd opgedragen.⁵¹ In het gasthuis bevindt zich een ruimte die ‘het Ruim’ genoemd wordt. Deze was bedoeld om in tijden van nood zieken te kunnen huisvesten en bood plaats voor 39 bedden.⁵² Achter het Ruim bevonden zich de slaapzalen die nu in gebruik zijn als tentoonstellingsruimten. Enkele bouwfragmenten en meubelen van de regenten zijn in de museumcollectie bewaard gebleven. In een bestektekening uit 1666 is er in het Ruim een bordestrap aanwezig die leidde naar het Regentengebouw. In de huidige situatie is er een rechte trap met balustrade aanwezig. Mogelijk is de balustrade afkomstig van de oude wenteltrap (afb. 25).⁵³ Achter het Ruim ligt de Grote Gasthuiszaal, die ongeveer zeventien meter lang, twaalf meter breed en zes meter hoog is. De ruimte had één zaal op de begane grond en één op de verdieping. De zaal wordt gedateerd op zestiende-eeuws. Door een ingrijpende restauratie in de jaren 60 van de vorige eeuw is de zaal erg gewijzigd.⁵⁴ Het museum beschikt over diverse stijlkamers, waaronder één uit de zeventiende eeuw. In de kamer bevindt zich een rijk gedecoreerde bedstedewand, deze is echter afkomstig uit huis Westhaven en in 1946 door het museum aangekocht (afb. 26). In 2013 is de bedstedewand ontmanteld.⁵⁵

Bijzonder aan het Goudse gasthuis is het apotheek interieur dat zich in één van de ruimtes bevindt (afb. 27). Al vanaf 1655 was er in het gasthuis een apotheek gevestigd. Het huidige interieur is achttiende-eeuws en afkomstig uit Zierikzee. De opstand en de toonbanken zijn in 1953 door het museum aangekocht van apotheker Gasille.⁵⁶ De apotheek bevindt zich wel in de omgeving waar zich de oorspronkelijke apotheek bevond.⁵⁷

Afb. 25: Interieur van het Ruim in het Catharinagasthuis te Gouda. Bron: Het Groene Hart, <https://www.groenchart.nl/locaties/2927773216/museum-gouda>.

⁵¹ N. Habermehl, “Van ziekenboeg tot kunstgebouw – de geschiedenis van het Catharina Gasthuis te Gouda”, in *Tidings van die Goude*, 2002, p. 33-47.

⁵² N. Habermehl, “Van ziekenboeg tot kunstgebouw”, 34.

⁵³ W. Denslagen, *Gouda*, (Uitgeverij Waanders: Zwolle), 2002, 342-347.

⁵⁴ W. Denslagen, *Gouda*, 346.

⁵⁵ Museum Gouda, ‘objectnummer 02444’, geraadpleegd 20 juli 2022, <https://collectie.museumgouda.nl/Details/collect/2177>.

⁵⁶ G.A.F. Maatje, “Het verhaal van een toonbank”, in *Tidings van die Goude*, 1991, p. 21-23.

⁵⁷ N. Habermehl, “Van ziekenboeg tot kunstgebouw”, 45.

Afb. 26: Het interieur van de zeventiende-eeuwse stijlkamer met bedstedewand in 1971 in het Catharinagasthuis te Gouda. Bron: Beeldbank Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Documentnummer 145.921.

Afb. 27: Het interieur van de apotheek in Museum Gouda die in 1953 is aangekocht uit Zierikzee. Bron: Museum kids, <https://www.museum-kids.nl/index.php/museum/50#info>.

St. Barbara Gasthuis Haarlem

Het Sint Barbara Gasthuis in Haarlem werd in 1435 gesticht door Hugo van Assendelft. Het gasthuis bood ruimte voor dertien vrouwen, verspreid over twee kamers en werd daarom ook wel het Barbara Vrouwen Gasthuis genoemd.⁵⁸ Vandaag de dag is van het gasthuis alleen nog het gasthuispoortje uit 1624 overgebleven. Door de bijzondere gevelsteen in het poortje is toch goed af te lezen hoe het gasthuis er vanbinnen in de vijftiende eeuw uit moet hebben gezien (afb. 28). Op de steen is namelijk het interieur van één van de zalen weergegeven. Het afgebeelde interieur bevat enkele vensters, een plavuizen vloer, een grote bedstedewand en een haard. Op de voorgrond bevinden zich enkele oude dames, verwijzend naar de functie van het gasthuis.

Afb. 28: Gevelsteen uit 1624 boven het gasthuispoortje van het voormalige St. Barbara Gasthuis te Haarlem. Bron: <https://www.flickr.com/photos/alje/33657852328/>.

Sint Jacobs Gasthuis, Schiedam

Rond 1267 werd het St. Jacobs Gasthuis in Schiedam gesticht door gravin Aleida van Henegouwen. Het oudste bekende gebouw komt voor op een kaart van Schiedam uit 1560. Dat gebouw wordt aan het einde van de achttiende eeuw afgebroken en vervangen door het huidige gebouw, dat uit 1790 dateert. Nu is het Stedelijk Museum Schiedam in het gebouw gevestigd. Hoewel het gebouw niet zo oud is als de Amersfoortse Mannenzaal is het toch in dit onderzoek meegenomen, omdat het eveneens over een specifieke mannenzaal beschikte. Net als in Amersfoort hadden de gastelinge een bed dat afgeschermd was met gordijnen en een kist voor persoonlijke bezittingen (afb. 29). Ook was er een regentenkamer aanwezig. De collectie uit het gasthuis is ondergebracht in het Stedelijk Museum Schiedam (afb. 30).⁵⁹

Op historische foto's is de situatie van de Mannenslaapzaal uit 1910 te zien. Opvallend zijn de rijen met bedden aan weerszijden van de zaal. Aan de voeteneinden staan houten kisten. Achterin de zaal is een wastafel te zien met erboven vermoedelijk de ingelijste huisregels. Mogelijk is er van oorsprong achterin deze ruimte een schouw aanwezig geweest, te zien aan de raveling in het balkenplafond. Het is onbekend of de zaal inclusief inrichting bewaard is gebleven.

⁵⁸ Noord-Hollands Archief, 'Barbara Gasthuis te Haarlem: 1435-1831', geraadpleegd 20 juli 2022, <https://actorenregister.nationaalarchief.nl/actor-organisatie/barbara-gasthuis-te-haarlem>.

⁵⁹ Stedelijk Museum Schiedam, 'Een gastvrij huis', geraadpleegd 20 juli 2022, stedelijkmuseumschiedam.nl/story/een-gastvrij-huis/.

Afb. 29: Het interieur van de Mannenslaapzaal in het Sint Jacobs Gasthuis in Schiedam. Opvallend zijn de slaappleatsen aan weerszijden van de ruimte met aan het voeteneinde een houten kist voor persoonlijke bezittingen. Bron: Gemeentearchief Schiedam, F. Schneider, *Slaapzaal van de mannen in het Sint Jacobs Gasthuis aan de Hoogstraat*, 1910.

Afb. 30: Enkele voorwerpen uit het gasthuis bevinden zich nu in de collectie van het Stedelijk Museum Schiedam. Bron: Gemeentearchief Schiedam, Chr. De Roo, *Tinnen borden, schalen, lepels etc. van ca. 18^e/19^e eeuw, uit het St. Jacobsgasthuis*, 1980.

2.3 Vergelijking met de Mannenzaal

In dit hoofdstuk werden de geïnventariseerde Nederlandse gasthuizen onderzocht op de in hoofdstuk 1.4 vastgestelde criteria. Daaruit bleek dat meer dan de helft van de ooit vergelijkbare gasthuizen is verdwenen. Van de overgebleven gasthuizen is slechts in enkele gevallen het oorspronkelijke nagelvaste interieur aanwezig. Bijna nooit werd er collectie die refereert aan gastelingen aangetroffen. Sommige locaties beschikken nog wel over collectie die herinnert aan het bestuur van de gasthuizen, zoals een regentenkamer met een historische inrichting of bijvoorbeeld enkele meubelstukken en schilderijen. Vaak zijn die opgenomen in een museumcollectie en bevinden ze zich niet meer op hun oorspronkelijke locatie. Van enkele locaties die niet meer bestaan, is er interessant beeldmateriaal beschikbaar dat toch een indruk geeft van het ooit aanwezige interieur.

Uit de analyse is gebleken dat de Mannenzaal in Nederland geheel uniek is. Alle onderzochte zalen waarvan het nagelvaste interieur nog bestaat, beschikt niet meer over de slaapplekken en bijbehorende collectie. De onderzochte locaties waar historische afbeeldingen van zijn, zijn in het verleden zeer vergelijkbaar geweest met de Mannenzaal. De afbeeldingen tonen namelijk rijen van bedsteden met gordijntjes. Nergens anders dan in Amersfoort is deze situatie zoals die op historisch beeldmateriaal voorkomt nog aanwezig. Omdat Nederland in het verleden rijk geweest is aan gasthuizen, bestaat het vermoeden dat dit soort zalen veelvuldig voorkwamen. Omdat de zalen allemaal zijn ontmanteld of afgebroken is de Amersfoortse Mannenzaal zeer zeldzaam.

3. Positie van de Mannenzaal in het buitenland

In dit hoofdstuk wordt onderzocht hoe de Amersfoortse Mannenzaal zich verhoudt tot andere soortgelijke zalen in het buitenland. Eerst wordt in hoofdstuk 3.1 een context geschetst van middeleeuwse gasthuizen in het buitenland. Het buitenland onderzoek beperkt zich tot landen in Europa, gezien in deze regio de gasthuisgeschiedenis ongeveer gelijktijdig met elkaar oploopt. Vervolgens begint hoofdstuk 3.2 met een analyse van de geïnventariseerde gasthuizen, waarna enkele nader zullen worden toegelicht. In hoofdstuk 3.3 volgt de deelconclusie waaruit blijkt hoe uniek en zeldzaam de Mannenzaal is ten opzichte van vergelijkbare buitenlandse zalen.

3.1 Middeleeuwse gasthuizen in internationaal perspectief

De ontwikkeling van gasthuizen in Nederland past binnen de Europese ontwikkeling van gast- en ziekenhuizen. Architectuurhistoricus Nicolaus Pevsner schrijft in zijn boek *A History of Building Types* over het ontstaan van het gebouwtype van ziekenhuizen. In West-Europa was vanaf de vroege middeleeuwen de Regula Benedicti (kloosterregel van de heilige Benedictus van Nursia) de meest invloedrijke leefregel voor monniken. De regel schreef onder andere voor dat elke gast verwelkomd moest worden alsof hij Christus zelf was. Tijdens de Synodes van Aken tussen 816-817 werd vastgelegd dat elke bisschop over een gasthuis moest beschikken voor de opvang van zwakken en reizigers. Een van de oudste kloostergasthuizen is Hôtel Dieu in Parijs, het wordt al genoemd in 829.⁶⁰ Pevsner stelt dat de best bewaarde gasthuizen/hospitalen zich bevinden in Frankrijk. Bekende voorbeelden zijn de ziekenzalen van Tonnerre (Margaretha van Bourgondië-Tonnerre, 1293), (afb. 31) en Ourscamp (cisterciënzerklooster, 1129), (afb. 32). Beide beschikken nog over het oorspronkelijke nagelvaste interieur, ze bevatten geen collectie meer. De zalen zijn te herkennen aan de lage ramen en nissen in de zijwanden waar de nachtspiegels hebben gestaan. Ook bevatten ze allebei een altaar.

Afb. 31: Interieur van de voormalige ziekenzaal in Hôtel-Dieu de Tonnerre. In de wanden zijn enkele nissen zichtbaar. Bron: https://www.wikiwand.com/nl/H%C3%B4tel-Dieu_de_Tonnerre.

⁶⁰ N. Pevsner, *A History of Building Types*, (Fifth Princeton Paperback printing: Princeton), 1997, 139.

Afb. 32: Interieur van de ziekenzaal in Ourscamp in 1917. In de wanden zijn enkele nissen zichtbaar. Bron: Wikimedia Commons.

In veel gevallen waren de gasthuizen/hospitalen niet voor iedereen bedoeld, maar werd er onderscheid gemaakt in diverse doelgroepen. Zo hadden armen, ouderen, zieken, kinderen, en mensen met psychische aandoeningen allemaal hun eigen plek. Het grootste middeleeuwse hospitaal was Hôtel Dieu in Parijs. Het gebouw bestaat nu niet meer, maar wel is er een historische afbeelding van bewaard gebleven. Er waren ongeveer 430 bedden, die plek boden voor 1280 patiënten. Daardoor lagen er vaak meerder patiënten in één bed, wat de hygiëne niet ten goede kwam. De sterftecijfers waren enorm: in 1418 stierven er 5.311 mensen, en ook in 1524 kwamen er 5.729 patiënten te overlijden.⁶¹

Gasthuisinterieur

De ziekenzalen van de gasthuizen/hospitalen zagen er allemaal ongeveer vergelijkbaar uit. Ze bestonden uit een grote hal die uit één of meerdere beuken bestond. Aan weerszijden van de beuken waren slaapplekken aanwezig. Halverwege de veertiende eeuw ontstond er in Italië een nieuw soort gebouw, waarbij de plattegrond een kruisvorm had met in het midden het altaar. In de armen van het kruis bevonden zich de zalen rond een open paviljoen. Dit nieuw uitgangspunt was revolutionair en zou zich steeds verder gaan ontwikkelen.⁶²

Het eerder benoemde Hôtel Dieu in Parijs bestaat niet meer, maar dankzij het uitgebreide archief en enkele historische afbeeldingen is het toch mogelijk een beeld van het gasthuis/hospitaal te vormen. Dieter Jetter, professor medische geschiedenis aan de Universiteit van Keulen, schreef over de ziekenhuisgeschiedenis in zijn boek *Das europäische Hospital. Von der Spätantike bis 1800* uit 1986. Daarin benoemt hij ook Hôtel Dieu te Parijs, waarbij hij aangeeft dat dit soort historische afbeeldingen altijd een bedoeling hadden die op dit moment niet altijd direct duidelijk is. Aan de

⁶¹ N. Pevsner, *A History of Building Types*, 141-142.

⁶² N. Pevsner, *A History of Building Types*, 142-143.

hand van twee voorbeelden legt hij deze theorie uit. Een schildering van Hôtel Dieu komt voor in het handschrift van Maître Jehan Henry (afb. 33). Het werd rond 1500 geschilderd. Op het werk is het interieur van het gasthuis te zien. Op de voorgrond bevinden zich enkele nonnen die de zieken/armen verzorgen met tussen hen in de vier kardinale deugden: *Prudence/Prudentia* (voorzichtigheid, een staf als attribuut), *Attemperce/Temperantia* (gematigdheid, met teugels als attribuut), *Force/Fortitudo* (moed, met een toren als attribuut) en *Justice/Justitia* (rechtvaardigheid, met een weegschaal als attribuut). De deugden herinneren de lezer aan de eigenschappen die nodig zijn om een moreel leven te leiden. Achter de deugden zijn enkele bedden te zien met één of twee patiënten per bed. Zij dragen alleen een slaapmuts. Sommige reiken naar één van de deugden. Dat de kunstenaar deze deugden heeft afgebeeld in een gasthuisinterieur heeft hij volgens Jetter gedaan om een contrast weer te geven tussen de zieken/armen en de jonge meisjes/nonnen die hen verzorgen. Ook ziet hij een contrast tussen de beschouwende monnik en de uitvoerende nonnen.⁶³

Afb. 33: Verlucht handschrift uit het einde van de vijftiende eeuw van Jehan Henry. Op deze afbeelding is Hôtel-Dieu in Parijs afgebeeld. Bron: Wikimedia Commons.

Van het Parijse Hôtel Dieu bestaat er nog een afbeelding die te vergelijken is met het in het vorige hoofdstuk beschreven werk *De zeven werken van barmhartigheid* uit 1504 door de Meester van Alkmaar. De afbeelding is gemaakt rond 1500 en verbeeldt de Franse koning Lodewijk de Twaalfde, die een hospitaal als offer brengt aan Christus, waar de werken van barmhartigheid worden uitgevoerd (afb. 34). De scene verbeeldt nonnen die de zieken verzorgen, de armen te eten geven en de dorstigen te drinken geven. Ook is er een priester te zien die de laatste heilige sacramenten toedient. Ook het begraven van de doden als barmhartigheid is te zien aan de linkerzijde van het werk. In het midden knielt Lodewijk de Twaalfde voor Christus, Maria en Johannes de Doper. De zieken/armen liggen in bedden en dragen een slaapmuts en soms een nachthemd. Jetter stelt dat wederom de zieken en armen in de marge worden weergegeven, als middel om de nederigheid van de koning en de vroomheid van de verzorgenden te versterken.⁶⁴ Daardoor geven de zojuist beschreven afbeeldingen waarschijnlijk een vertekend beeld van de werkelijkheid, terwijl ze er wel op gebaseerd zijn.

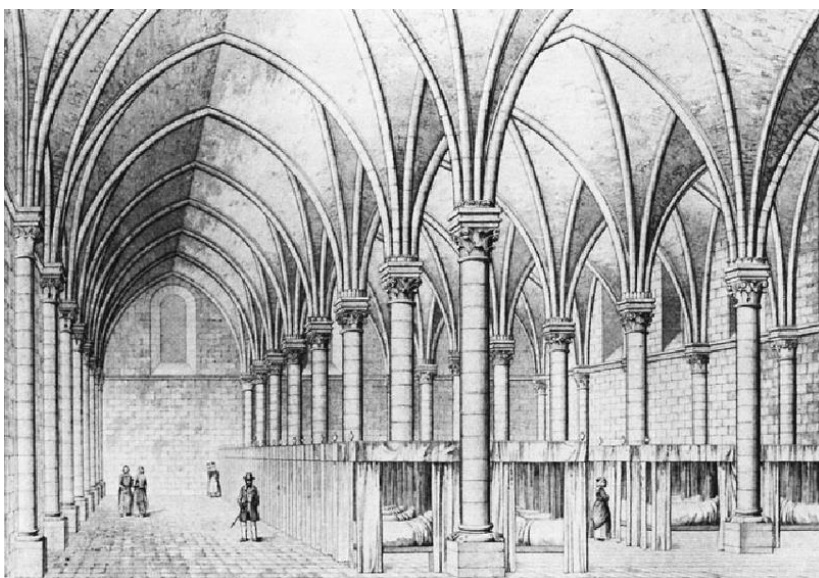
⁶³ D. Jetter, *Das europäische Hospital. Von der Spätantike bis 1800*, (DuMont Buchverlag: Keulen), 1986, 50.

⁶⁴ Jetter, *Das europäische Hospital*, 51.

Afb. 34: Holzschnitt, Koning Lodewijk II in Hôtel-Dieu te Parijs, na 1500. Bron: <https://www.alamy.de/stockfoto-ward-im-hotel-dieu-paris-krankenhaus-von-der-fortpflanzung-der-holzschnitt-des-16-jahrhunderts-burgunder-bibliothek-brussel-83341782.html>.

Een wat objectiever beeld van een gasthuis/hospitaalinterieur kan gevonden worden in een negentiende-eeuwse afbeelding van Hôtel-Dieu in Angers (afb. 35). Naast de kloosterorden of bisschoppen, stichtte ook de Franse adel vele gasthuizen. Het eerder genoemde gasthuis in Tonnerre werd bijvoorbeeld door Marguerita van Bourgondië gesticht. Ook Hôtel-Dieu St. Jean in Angers werd door een adellijke familie opgericht. Het werd in 1175 gesticht door Étienne de Marsay, penningmeester van koning Henry II Plantagenet. Op een negentiende-eeuwse tekening is het interieur met slaapplekken te zien. In de huidige situatie zijn de bedden verdwenen (afb. 36).

Afb. 35: Interieur van Hospital St. Jean in Angers in de negentiende eeuw. Bron: https://www.researchgate.net/figure/Interior-of-the-Hotel-Dieu-of-St-Jean-in-Angers-France-founded-1153-as-depicted-in_fig2_309161182.

Afb. 36: Het huidige interieur van Hôpital St. Jean in Angers. Bron: F. Baglin, Musées d'Angers, https://www.anjou-tourisme.com/fr/diffusio/visites/musee-jean-lurcat-et-de-la-tapisserie-contemporaine-angers_TFOPCUUMLURCAT,

In het Byzantijnse rijk waren er in de vroege Middeleeuwen al vele burger- en stadsgasthuizen gevestigd. Deze ontwikkeling vond in West-Europa later plaats. Vanaf 900 nam de handel met het Oosten toe. Wol en laken werd een kostbaar handelsmiddel en werd in diverse grote steden verwerkt. De rijkdom onder deze stedelingen nam enorm toe, steden breidden zich uit en nieuwe handelscentra ontstonden. Een voorbeeld is de Duitse stad Lübeck. Daar richtten burgers met hun eigen stichtingsgelden het Heilige-Geest-Hospitaal op. Ook in andere steden ontstonden dit soort burger-gasthuizen. Een ander voorbeeld daarvan is het beroemde Hôtel-Dieu in Beaune. Het werd halverwege de vijftiende eeuw gesticht door Nicolas Rolin.⁶⁵ Het gasthuisinterieur is bewaard gebleven en is nu toegankelijk voor bezoekers.

De hierboven omschreven gasthuizen zijn overal in Europa ontstaan, en werden gesticht vanuit kloosterordes, door de bisschop of vanuit de burgers van een stad. De basis waren de Werken van barmhartigheid, die door verschillende synodes een steeds vastere uitvoering kregen. Ondanks het verschil in stichting bleef het gasthuisinterieur er op hoofdlijnen hetzelfde uitzien. Veel gasthuizen zijn verdwenen, waardoor het lastig is een realistisch beeld te vormen van een compleet gasthuisinterieur. Met behulp van historische afbeeldingen in combinatie met nog bestaande gasthuizen kan toch een beeld worden geschetst van een gasthuisinterieur.

⁶⁵ Jetter, *Das europäische Hospital. Von der Spätantike bis 1800*, 61-69.

3.2 Inventarisatie vergelijkbare zalen

Eenzelfde inventarisatie van gasthuizen in Nederland is gedaan voor locaties in het buitenland. Dezelfde vergelijkingscriteria zijn toegepast, waarbij gekeken is naar de ouderdom van het gasthuis, de langdurige continuerende functie, het bestaan van het gebouw, het bestaan van het interieur, aanwezigheid van gastelingen-collectie, aanwezigheid van regenten-collectie, de aanwezigheid van archief, en de aanwezigheid van historische afbeeldingen van het interieur. De buitenlandse locaties zijn geselecteerd op basis van benoeringen in de geraadpleegde literatuur en eigen onderzoek. Daarbij is geprobeerd zo veel mogelijk nog bestaande locaties te vinden, die ongeveer eenzelfde ouderdom hebben als het gasthuis in Amersfoort. Zoals in hoofdstuk 3.1 naar voren is gekomen bestonden er in Europa enorm veel gasthuizen en hospitalen. Uiteraard was dit aantal te groot om volledig op te kunnen nemen in het onderzoek. Er is daarom gekozen voor de gasthuizen waar voldoende informatie over bekend was in de vorm van digitale informatie en afbeeldingen. Ook is geprobeerd om gasthuizen te vinden die zich verspreid over Europa bevinden.

Algemene analyse van de buitenlandse gasthuisinterieurs⁶⁶

In totaal zijn er 60 buitenlandse gasthuizen onderzocht, waarvan er acht niet meer bleken te bestaan. De afgebroken locaties zijn meestal in de twintigste eeuw gesloopt. Alle nog bestaande gasthuizen (52) beschikken nog over hun grotendeels oorspronkelijke nagelvaste interieur, hoewel deze niet allemaal vergelijkbaar zijn met de Mannenzaal. Slechts 5 locaties bevatten de kenmerkende gaten in de muur op de plek waar nachtspiegels en bedsteden hebben gestaan. Dit betreft de locaties Hospice Gantois (Lille), Grotes Heiliges Kreuz Hospital (Goslar), Hospice Comtesse (Lille), Santa Maria della Scala (Siena) en Hôtel-Dieu (Tonnerre). Zeker 12 locaties beschikken over collectie die te linken is aan gastelingen en hun dagelijkse zorg, terwijl in ieder geval 20 locaties collectie hebben die afkomstig is van het bestuur van het gasthuis. Beide aantallen betreffen locaties waar met zekerheid collectie van bewaard is gebleven. In enkele gevallen was het niet mogelijk om te achterhalen of er collectie aanwezig was. Het betreft 3 locaties met mogelijk collectie die tot de gastelingen en hun dagelijkse zorg behoort en 6 locaties die mogelijk collectie bevatten die afkomstig is van het bestuur van het gasthuis. Bij het vergelijkingscriterium betreffende de aanwezigheid van een archief, kon dat bij 19 gasthuizen worden vastgesteld. Bij 48 locaties kon dat niet vastgesteld worden. In het laatste criterium 'aanwezigheid (historische) afbeeldingen' is onderzocht of er historisch beeldmateriaal van het interieur aanwezig was. In deze kolom is ook 'ja' aangevinkt indien er überhaupt afbeeldingen van het interieur waren, omdat historisch beeldmateriaal erg schaars digitaal beschikbaar bleek te zijn. Deze zijn mogelijk te raadplegen op de locatie zelf of in het gemeentelijk archief van de plaats.

Uit de analyse zijn drie categorieën van gasthuisinterieurs ontstaan die te vergelijken zijn met de Mannenzaal:

- Interieurenssemble (compleet interieurenssemble met oorspronkelijk nagelvast gasthuisinterieur, slaapplekken met bedsteden, collectie behorend bij de zorg voor gastelingen, collectie afkomstig van het bestuur van het gasthuis).
- Interieur met collectie (oorspronkelijk nagelvast gasthuisinterieur, collectie behorend bij de zorg voor gastelingen, collectie afkomstig van het bestuur van het gasthuis).
- Interieur (oorspronkelijk nagelvast gasthuisinterieur, zonder collectie).

In de volgende paragrafen worden per categorie enkele locaties toegelicht.

⁶⁶ De volledige inventarisatie is terug te vinden in Bijlage 2: inventarisatie buitenlandse locaties.

Interieurensembles

De gasthuisinterieurs waarvan het nagelvaste interieur nog bestaat, evenals de kenmerkende bedsteden, collectie die behoort tot de zorg voor gastelingen en collectie die afkomstig is van het bestuur van het gasthuis, worden in deze paragraaf beschreven. Het betreft Hôtel Dieu in Beaune (Frankrijk), Gasthuis Onze-Lieve-Vrouwe met de Roos in Lessen (België), het Royal Chelsea Hospital in Londen (Groot-Brittannië), het Heiligen-Geist Hospital in Lübeck (Duitsland), Hospice de Seurre (Frankrijk), en Hopital Notre-Dame in Seclin (Frankrijk).

Beaune, Hôtel-Dieu

In 1443 werd begonnen met de bouw van Hôtel-Dieu, ook wel Hospice Civils genoemd, in Beaune. De opdrachtgevers waren Nicolas Rolin en Guigone de Salins. Vanaf 1971 heeft het gebouw haar gasthuisfunctie verloren, maar mogelijk hadden enkele zalen al eerder een museale functie. Tegenwoordig is het complex een toeristische trekpleister voor de regio.

Het gebouw heeft een vrij sober exterieur aan de straatgevel, dat sterkt contrasteert met de rijk versierde binnenplaats (afb. 37). Het complex bestaat uit een kapel, verschillende zalen, een apotheek en een keuken. Zeer bekend is de Grande salle des pôvres (armenzaal). De eenbeukige zaal is ruim vijftig meter lang, en bevat langs beide muren bedstedewanden. De bedsteden zijn bekleed met rood textiel en staan niet direct tegen de zijmuren aan. Tussen de zijmuren en de bedsteden is namelijk een smalle gang aanwezig met nissen in de muren waar toiletten aanwezig zijn (afb. 38). Het meubilair in de kamer is in 1875 gereconstrueerd door architect Maurice Ouradou, een schoonzoon van architect Viollet-le-Duc.

Het museum beschikt over een diverse collectie die bestaat uit wandtapijten, schilderijen, meubilair, servies, zilver en andere kunstvoorwerpen. Er zijn objecten die zowel het gasthuisleven als het gasthuisbestuur representeren. Het hoogtepunt van de collectie is het drieluik *Het Laatste Oordeel* van Rogier van der Weyden, dat hij in de vijftiende eeuw in opdracht van Nicolas Rolin en Guigone de Salins maakte. Beide opdrachtgevers zijn aan de buitenzijde van het werk afgebeeld.⁶⁷

Afb. 37: De binnenplaats van Hôtel-Dieu in Beaune. Bron: Velvet, *La cour de l'Hôtel-Dieu de Beaune (1443)*, 2013. Via. Wikimedia Commons.

⁶⁷ Hospices de Beaune, 'Le Musée', geraadpleegd 20 juni 2022, <https://musee.hospices-de-beaune.com/le-musee>.

Afb. 38: Het interieur van de armenzaal in Hôtel-Dieu in Beaune. Aan weerszijden zijn bedstedewanden aanwezig. Ze zijn in 1875 gereconstrueerd. Bron: Velvet, *Rangée de lits dans la grande salle des pôvres de l'Hôtel-Dieu de Beaune (1443)*, 2013. Via. Wikimedia Commons.

Lessen, Gasthuis Onze-Lieve-Vrouwe met de Roos

Wanneer het gasthuis Onze-Lieve-Vrouwe met de Roos (Notre Dame à la rose) exact is ontstaan is onduidelijk, maar het oudste document stamt uit 1243. Een jaar eerder liet Arnold IV van Oudenaarde een testament opmaken, waarin hij liet opnemen dat een deel van zijn fortuin naar de armen van de samenleving moest gaan. Na zijn dood besloot zijn echtgenote Alix de Rosoit tot de stichting van een hospitaal voor armen.⁶⁸ Het complex bevat een kapel, ziekenzaal, klooster en apotheek.

Het gasthuis beschikt over een collectie van duizenden objecten, waaronder meubilair, zil-verwerk, textiel, keramiek, glas, schilderijen en beeldhouwkunst. Deze is voornamelijk tot stand gekomen door giften van vooraanstaande leden van de gemeenschap, of families van vrouwen die zich inkochten om in dienst van het gasthuis te kunnen komen werken.⁶⁹ Daarnaast heeft het museum een verzameling van medische en farmaceutische objecten. Deze objecten zijn zowel afkomstig uit het gasthuis als later door het museum aangekocht.⁷⁰

De ziekenzaal is een rechthoekige zaal met plavuizen. Aan weerszijden van de wanden staan de houten bedsteden, die zijn aangekleed met rode gordijnen. Bij elke bedstede staat een rieten stoel en zijn er koperen ketels en beddenpannen aanwezig (afb. 39 en 40). Achterin de zaal staat een tafel met daarop een tinnen servies. De inrichting van de zaal betreft een reconstructie van de vroeg achttiende-eeuwse situatie.⁷¹ Het is niet bekend welke onderdelen zich van oorsprong in deze

⁶⁸ Notre Dame à la Rose, 'Historiek', geraadpleegd 20 juli 2022, <https://www.notredamealarose.be/nl/decouvrir/histoire/>.

⁶⁹ Notre Dame à la Rose, 'Kunst', geraadpleegd 20 juli 2022, <https://www.notredamealarose.be/nl/decouvrir/het-museum/art/>.

⁷⁰ Notre Dame à la Rose, 'Geneeskunde en farmacie', geraadpleegd 20 juli 2022, <https://www.notredamealarose.be/nl/decouvrir/het-museum/medecine-et-pharmacie/>.

⁷¹ A. Devroe, 'Museum Hôpital Notre-Dame à la Rose – Wat ge aan de minsten der mijnen hebt gedaan', geraadpleegd 20 juli 2022, <https://www.okv.be/artikel/museum-hopital-notre-dame-la-rose-wat-ge-aan-de-minsten-der-mijnen-hebt-gedaan>.

zaal bevonden en welke objecten reconstructies zijn. Aangezien het gasthuis tot in de twintigste eeuw in gebruik is geweest, zijn de bedsteden mogelijk een reconstructie.

Afb. 39: Het interieur van Gasthuis Onze-Lieve-Vrouwe met de Roos. Aan weerszijden van de wanden zijn bedsteden aanwezig. Bron: website Gasthuis Onze-Lieve-Vrouwe met de roos, <https://www.notredamealarose.be/decouvrir/galerie-photos/>.

Afb. 40: De bedsteden van het Gasthuis Onze-Lieve-Vrouwe met de Roos zijn mogelijk een reconstructie die gemaakt is ten behoeve van de tegenwoordige museale functie van het gasthuis. Bron: Michelange2, augustus 2012, via Tripadvisor.

Londen, Royal Hospital Chelsea

Het Royal Hospital Chelsea in Londen werd in 1692 geopend, de eerste gastelingen namen in februari van dat jaar hun intrek. Het hospitaal was bedoeld om zorg te bieden aan veteranen en gewonde soldaten. Nog steeds is het gebouw in gebruik als verzorgingshuis voor veteranen, ook wel Chelsea Pensioners, genoemd.⁷² Het gebouw werd in opdracht van Karel II van Engeland ontworpen door Sir Christopher Wren.

Het hospitaal beschikt over diverse paviljoens, en een spectaculaire grote zaal. De zaal werd gebouwd als eetzaal voor de gastelingen en bevatte zestien lange tafels. Vanaf de negentiende eeuw at men op de eigen afdeling, waardoor de zaal als recreatieruimte begon te functioneren. Sinds de jaren '50 van de vorige eeuw is de zaal weer als eetzaal ingericht. Het pronkstuk van de zaal is de grote muurschildering uit 1690, waarop Karel II zittend op een paard is afgebeeld met het Royal Hospital Chelsea op de achtergrond.

Het gebouw heeft vier vleugels waarin zich de vertrekken van de Chelsea Pensioners bevinden. De originele bedsteden zijn nog aanwezig en werden eveneens door architect Wren ontworpen (afb. 41). De vleugels zijn gebouwd volgens het paviljoen-systeem, dat zich langzaam ontwikkelde vanaf het ontstaan in Italië in de veertiende eeuw. De vleugels zijn geen grote zalen, zoals bij de voorgaande gasthuizen het geval was, maar lange gangen met daarin enkele bedsteden. De bedsteden hadden van oorsprong een oppervlakte van 1.8 m². In 1991 werden ze vergroot tot een oppervlakte van 2.7 m². Sinds 2015 zijn de bedsteden wederom vergroot, zodat er ruimte is voor een slaapplek, studeerruimte en aangrenzende douche (afb. 42).⁷³

De collectie van het verzorgingshuis bestaat uit diverse schilderijen en bustes die deel uitmaken van zowel de geschiedenis van de gastelingen als dat van het bestuur.⁷⁴

Afb. 41: De bedsteden van het Royal Hospital Chelsea in 1902. Bron: <https://www.britain-magazine.com/carousel/photos-of-the-week-behind-the-scenes-at-christopher-wrens-long-wards/>.

⁷² Chelsea Pensioners, 'History & Heritage', geraadpleegd 20 juni 2022, <https://www.chelsea-pensioners.co.uk/historyheritage>.

⁷³ Chelsea Pensioners, 'Chelsea Pensioners move in to new Long Wards' (16 oktober 2015), geraadpleegd 20 juni 2022, <https://www.chelsea-pensioners.co.uk/news/chelsea-pensioners-move-new-long-wards>.

⁷⁴ ArtUK, 'The Royal Hospital Chelsea', geraadpleegd 20 juli 2022, <https://artuk.org/discover/artworks/search/venue:the-royal-hospital-chelsea-6961/page/10>.

Afb. 42: De bedsteden van het Royal Hospital Chelsea. Op de foto is te zien dat de bedsteden zijn vergroot tot kleine kamertjes. Bron: <https://www.britain-magazine.com/carousel/photos-of-the-week-behind-the-scenes-at-christopher-wrens-long-wards/>.

Lübeck, Heiligen-Geist Hospital

Het Heiligen-Geist-Hospital in Lübeck werd voltooid in 1286 en was bedoeld voor de opvang van ouderen en zieken. Nog steeds is het gebouw in gebruik als verzorgingshuis. Het complex bestaat uit een hospitaalkerk, een grote zaal en diverse bijgebouwen. In de grote zaal werden de ouderen en zieken gehuisvest. De huidige inrichting stamt uit 1820, waarbij kleine houten kamertjes werden gebouwd die vergelijkbaar zijn met het hiervoor beschreven interieur in Londen (afb. 43 en 44). Tot 1970 waren de kamertjes bewoond. Nu heeft het interieur een museale functie, waarbij de kamertjes inclusief inventaris worden tentoongesteld. Naast deze kamers en inventaris zijn ook het altaar, vele meubelen en schilderijen bewaard gebleven.⁷⁵

Afb. 43: De kleine houten kamertjes in het Heiligen-Geist-Hospital in Lübeck. Bron: ML Preiss, Deutsche Stiftung Denkmalschutz, Bonn.

⁷⁵ Denkmalschutz, 'Heiligen-Geist-Hospital', geraadpleegd 20 juli 2022, https://www.denkmalschutz.de/denkmal/Heiligen-Geist-Hospital.html?pk_campaign=cpc&pk_kwd=l%C3%BCbeck%20heiligen%20geist%20hospital&gclid=CjwKCAjwrNmWBhA4EiwAHbjEQEvESmWJiK8iukjNIXeomVnEhZsbuxTFDdVm1ebJaZmm1-Axu6JpDxoCQ70QAvD_BwE.

Afb. 44: De kleine houten kamertjes in het Heiligen-Geist-Hospital in Lübeck. Bron: Dr. M. Christensen, <https://arge-historische-bauten.de/heiligen-geist-hospital-in-luebeck-langhaus/> .

Seurre, Hospice de Seurre

Hospice de Seurre of Hôtel-Dieu de Seurre werd opgericht in 1688 door de inwoners van de stad. Nog steeds is het gebouw als ziekenhuis in gebruik. Enkele ruimtes bevatten nog steeds het zeventiende en achttiende-eeuwse interieur (afb. 45). In de Salle des Pauvres (ook wel mannenzaal genoemd) zijn achttien bedsteden uit 1782 aanwezig, ze waren tot 1980 in gebruik. Ook bevat het gasthuis de Saint-Louis kapel en een apothekersruimte (afb. 46).⁷⁶ Er is weinig digitale informatie beschikbaar over dit gasthuis, mogelijk omdat het nog functioneert als ziekenhuis.

Afb. 45: De Salle des Pauvres, of Mannenzaal, in Seurre. De bedstedewanden stammen uit 1782 en waren tot 1980 in gebruik. Bron: Office de Tourisme Rives de Saône, <https://www.saone-tourisme.fr/je-suis-sur-place/activites-culturelles/sites-et-musees/hotel-dieu/>.

Afb. 46: De apothekersruimte in Seurre. Bron: Office de Tourisme Rives de Saône, <https://www.saone-tourisme.fr/je-suis-sur-place/activites-culturelles/sites-et-musees/hotel-dieu/>.

⁷⁶ Office de Tourisme Rives de Saône, 'Hôtel-Dieu', geraadpleegd 20 juli 2022, <https://www.saone-tourisme.fr/je-suis-sur-place/activites-culturelles/sites-et-musees/hotel-dieu/>.

Seclin, Hôpital Notre-Dame

In 1246 werd Hôpital Notre-Dame in Seclin opgericht door gravin Margaretha II van Vlaanderen. Het was bedoeld voor de verzorging van armen en zieken. Het gasthuis bestaat uit een kapel, huisvesting voor de zusters, en een ziekenzaal. De ziekenzaal stamt uit de vijftiende eeuw en werd in de zeventiende eeuw vergroot (afb. 47). Hij grenst aan de kapel, zodat de patiënten de mis vanuit hun bed konden volgen. In de huidige situatie bevindt zich op deze plek een scheidingsmuur. Vanaf 1972 werd het ziekenhuis een verzorgingshuis.⁷⁷ In de eerste helft van de negentiende eeuw had de ziekenzaal al geen functie meer en werd bedreigd met ingrijpende wijzigingen. Zo was men van plan de hardstenen vloer te verwijderen en een systeemplafond aan te brengen. De Commission Historique du Nord heeft dat weten te voorkomen. Het interieur van de zaal is nog precies zoals dat was in 1634. De collectie van het gasthuis bestaat uit diverse schilderijen, beeldhouwwerken en voorwerpen afkomstig uit de apotheek.⁷⁸

Afb. 47: Het interieur met bedstede wand in Hôpital Notre-Dame in Seclin. Bron: <https://www.tenbunderen.be/stadshospitalen.html>.

⁷⁷ Patrimoine hospitalier du Nord, 'Seclin – Hôpital Notre-Dame', geraadpleegd 20 juli 2022, <http://www.patrimoinehospitalierdunord.fr/moyenage-seclin-hopital-notre-dame.html>.

⁷⁸ M. Calis, *Hôpital Notre-Dame de Seclin, Guide de visite*, geraadpleegd 20 juli 2022, <https://fr.calameo.com/read/000097908c9cd250a8008>.

Nagelvast interieur zonder bedsteden, met collectie

De tweede categorie onderzochte gasthuisinterieurs die vergelijkbaar zijn met de Mannenzaal kan beschreven worden als interieur waarvan het nagelvaste interieur nog oorspronkelijk is, maar waar geen bedsteden of slaapplekken meer aanwezig zijn. Wel beschikt het gasthuis nog over collectie die behoort tot de zorg voor gastelingen en collectie die afkomstig is van het bestuur van het gasthuis. In deze paragraaf komen de gasthuizen die bij deze omschrijving passen aan bod. Het betreft het Sint Janshospitaal in Brugge (België), St. Mary's Hospital in Chichester (Groot Brittannië), het Grotes Heiliger Kreuz Hospital in Goslar (Duitsland), Hospice Comtesse in Lille (Frankrijk) en het Ospedale del Ceppo in Pistoia (Italië).

Sint-Janshospitaal, Brugge

Tussen ongeveer 1150 en de negentiende eeuw heeft het Sint-Janshospitaal plek geboden aan zieken, armen, ouderen en reizigers. Het hospitaal heeft verschillende ziekenzalen die in de huidige situatie zijn ingericht als museumzaal. In de collectie bevindt zich een schilderij waarop het interieur van het hospitaal te zien is in 1778. Het nagelvaste interieur is nog goed te herkennen (afb. 48, 49). Op het schilderij worden bedsteden afgebeeld, het archief van het hospitaal vermeldt dat dit er ongeveer 150 waren. Mannen, vrouwen, stervenden, en zieken lagen in aparte rijen. Bijzonder is dat sommige voorwerpen op het schilderij nog altijd aanwezig zijn in de collectie van het museum, zoals bijvoorbeeld de draagstoel (afb. 50). De collectie van het museum bestaat uit een grote verscheidenheid aan objecten. Medische instrumenten, schilderijen, reliekschrijnen, meubilair, draagstoelen en zilver (afb. 51).⁷⁹

Afb. 48: Het interieur van het Sint-Janshospitaal. In de achttiende eeuw beschikt de zaal over diverse beddenrijen. Op dit schilderij zijn eveneens de werken van Barmhartigheid terug te vinden. Bron: Jan Beerblock, *De oude ziekenzalen*, 1778, olieverf op doek, Sint-Janshospitaal.

⁷⁹ Musea Brugge, 'Sint-Janshospitaal', geraadpleegd 20 juli 2022, <https://www.museabrugge.be/virtuele-tours/sint-janshospitaal-hospitaalmuseum-1>.

Afb. 49: Details van bovenstaand schilderij. Aan de linkerzijde zijn twee mannen met een draagstoel afgebeeld. Aan de rechterzijde een non die voorleest uit de bijbel aan een patiënt.

Afb. 50: Bijzonder is dat het museum een soortgelijke draagstoel in de collectie heeft als die is afbeeld op het schilderij. Bron: Anoniem, *Draagstoel*, 18^e eeuw, hout/polychromie, Sint-Janshospitaal.

Afb. 51: Het huidige interieur van het Sint-Janshospitaal. De zuilen en arcadebogen zijn nog goed te herkennen. Bron: <https://www.lonelyplanetitalia.it/destinazioni/belgio/brugge/poi/museum-sint-janshospitaal>.

Chichester, St. Mary's Hospital

Het St. Mary's Hospital in Chichester werd aan het einde van de dertiende eeuw gebouwd door de gemeenschap van Chichester. In eerste instantie was het gebouw bedoeld voor armen, pelgrims en reizigers, maar halverwege de zestiende eeuw wisselde het gasthuis van functie. Vanaf die periode werden vaste verblijfplaatsen voor ouderen gerealiseerd. Kenmerkend is de grote zaal met aan het einde daarvan de kapel. Het geheel heeft een indrukwekkende houten kap. In de zaal zijn aan weerszijden enkele kamers gemaakt die worden afgescheiden van elkaar door middel van een houten hekwerk, ze bevatten geen plafond (afb. 52).⁸⁰

ST. MARY'S HOSPITAL, CHICHESTER

Afb. 52: Het interieur van het St. Mary's Hospital in Chichester. Aan weerszijden van de zaal zijn houten afscheidingen gemaakt waar slaapplekken voor gastelingen waren. Aan het einde van de zaal bevindt zich de kapel. Bron: Welcome Images, *St. Mary's Hospital, Chichester*, via Wikimedia Commons.

Großes Heiliges Kreuz Hospital, Goslar

Het Großes Heiliges Kreuz Hospital werd in 1254 in Goslar gebouwd om onderdak te bieden aan zieken, armen, ouderen en reizigers. Het werd opgericht door de gemeenschap zelf. De gastelingen verbleven in de grote zaal. Vanaf 1650 werden er kleine kamers gebouwd die ruimte boden voor een slaapplek, een kast en een tafel. Nu zijn deze kamers ingericht als tentoonstellingszalen (afb. 53).⁸¹ In deze zalen is collectie aanwezig die behoort tot het dagelijks leven van het gasthuis en tot het bestuur ervan. In een ander deel van het hospitaal worden nog steeds ouderen verzorgd.

⁸⁰ Chichester Cathedral, 'History of St Mary's Hospital', geraadpleegd 20 juli 2022, <https://www.chichestercathedral.org.uk/about-us/st-marys-hospital/history-st-marys-hospital>.

⁸¹ Goslar Tourismus, 'Großes Heiliges Kreuz', geraadpleegd 20 juli 2022, <https://www.goslar.de/tourismus/geschichte-erleben/spirituelle-orte/44-grosses-heiliges-kreuz>.

Afb. 53: Het interieur van het Großes Heiliges Kreuz Hospital. In de linkerwand zijn gaten aanwezig op de plek waar nachtspiegels en bedsteden hebben gestaan. Bron: Berlin-av, <https://berlin-audiovisuell.de/berlin-av-on-tour/weltkulturerbestadt-goslar/3/>.

Lille, Hospice Comtesse

Al in 1237 stond er op de plek van Hospice Comtesse een gasthuis. Het werd gesticht door Gravin Jeanne van Constantinopel. Na een grote brand werd het complex in 1469 herbouwd. Uit deze periode stamt de nog aanwezige gasthuiszaal als enige overblijfsel van deze periode. In de zeventiende en achttiende eeuw wordt de rest van het gasthuis vernieuwd. Tot 1939 deed het gasthuis dienst als verzorgingshuis voor ouderen, vanaf 1962 is het museum voor kunst en geschiedenis erin gevestigd.

De grote zaal beschikte ooit over bedstedewanden. Dat is te zien aan de nissen in de muren. De nissen zijn een stuk groter dan die in de Mannenzaal in Amersfoort of de hierboven beschreven Heiliges Kreuz Hospital in Goslar. De nissen in Lille beschikten ook over een plankje, waardoor er een soort nachtkastje ontstond. Op het schilderij *La Fondation de l'Hôpital Notre-Dame-Les prieurs et les religieux présentés par leurs St Patron* dat in 1632 is gemaakt, is op de voorgrond stichter Gravin Jeanne van Constantinopel te zien. Zij bevindt zich in de grote gasthuiszaal (afb. 54). Op de achtergrond zijn de bedsteden met gordijnen en met nissen met een plank zichtbaar.

In de huidige situatie doet de zaal dienst als tentoonstellingszaal (afb. 55). Voor de binnenmuren zijn voorzetwanden geplaatst, waardoor de nissen niet meer zichtbaar zijn. De collectie van het gasthuis bestaat uit diverse schilderijen en religieuze voorwerpen die zich in de kapel bevinden. Ook zijn er diverse meubelen afkomstig uit het gasthuis aanwezig, waarmee bijvoorbeeld de keuken en ruimtes van de kloosteroverste zijn ingericht.⁸²

⁸² A. Picard, C. Briatte, F. Legoy, *Musée de l'Hospice Comtesse*, (Lille: 2019), <https://fr.calameo.com/read/00289880595742b14f82d>.

Afb. 54: Op de achtergrond van dit schilderij uit 1632 zijn de bedstedewanden te zien. Bron: Anoniem, *La Fondation de l'Hôpital Notre-Dame - Les prieurs et les religieux présentés par leurs St Patron*, 1632, inventarisnummer D 2003.0.1, Musée de l'Hospice Comtesse, Lille.

Afb. 55: De huidige situatie van de zaal, waarop aan de linkerzijde de nissen nog goed zichtbaar zijn. Bron: Patrimoine de France, <http://patrimoine-de-france.com/images/file.php?mimage=dbb99bdd8f5ba1745d8d4f10cb692d90.jpg>.

Pistoia, Ospedale del Ceppo

Het Ospedale del Ceppo in Pistoia bestaat al vanaf 1277 en vervulde tot 2013 een ziekenhuisfunctie voor de stad. Het gebouw is rijk gedecoreerd met gekleurde friezen en muurschilderingen. In de huidige functie vertelt het museum ter plaatse van de vroegere mannenzaal het verhaal van de gezondheidszorg van Pistoia, door de collectie aan chirurgische instrumenten tentoon te stellen. Een bijzondere ruimte is het anatomisch theater, dat dateert uit de achttiende eeuw (afb. 56 en 57).⁸³

Afb. 56: In de voormalige mannenzaal is nu een tentoonstellingsruimte die de medische geschiedenis van Pistoia vertelt. In de zaal zijn der oorspronkelijke muurschilderingen op de plekken waar bedden stonden nog bewaard gebleven. Op sommige plekken zijn replicabedden geplaatst.

Bron: Visit Pistoia, <https://www.visitpistoia.eu/en/discover/musei/museum-of-spedale-del-ceppo/>.

Afb. 57: Bijzonder is het anatomisch theater, dat in het hospitaal aanwezig is sinds de zeventiende eeuw ten behoeve van het de chirurgische opleiding.

Bron: Visit Pistoia, <https://www.visitpistoia.eu/en/discover/musei/museum-of-spedale-del-ceppo/>.

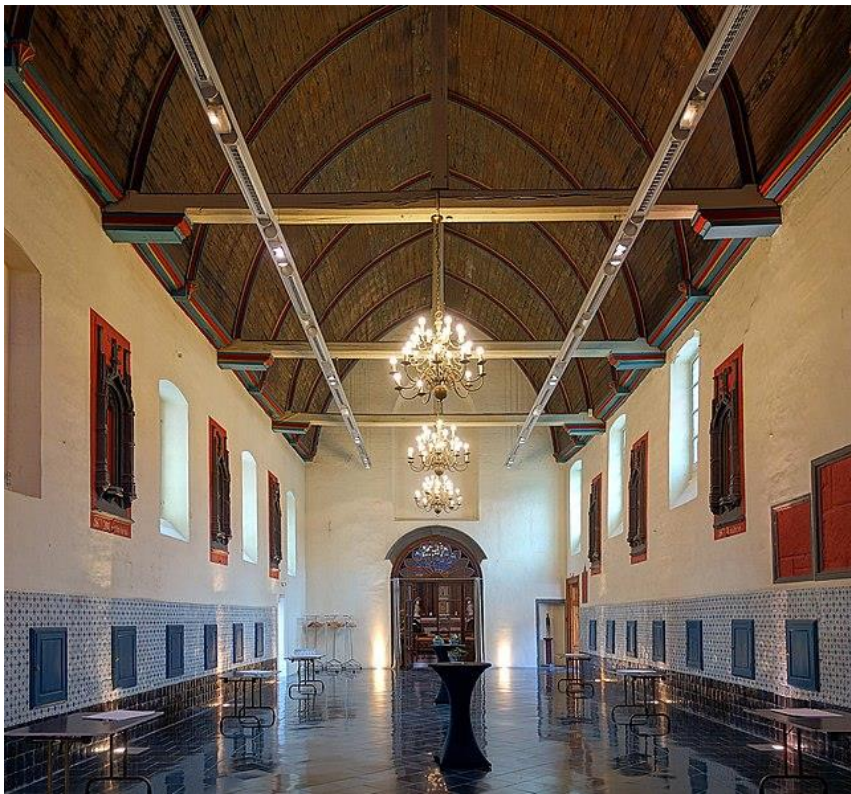
⁸³ Visit Pistoia, 'Museum of the Spedale del Ceppo', geraadpleegd 20 juli 2022, <https://www.visitpistoia.eu/en/discover/musei/museum-of-spedale-del-ceppo/>.

Nagelvast interieur zonder bedsteden of collectie

De laatste categorie onderzochte gasthuisinterieurs die vergelijkbaar zijn met de Mannenzaal kan beschreven worden als interieur waarvan het nagelvaste interieur nog oorspronkelijk is, maar waar geen bedsteden, slaappleatsen of enige collecties meer aanwezig zijn. Indien het nagelvaste interieur erg lijkt op de Amersfoortse Mannenzaal zal die in deze paragraaf nader worden toegelicht. Het betreft Hospice Gantois in Lille (Frankrijk), Santa Maria della Scala in Siena (Italië), en Hôtel-Dieu in Tonnerre (Frankrijk).

Hospice Gantois, Lille

Hospice Gantois werd door de welvarende burger Jean de la Cambe gesticht in 1459. Enkele jaren later werd er een ziekenzaal toegevoegd. Vanaf 2003 is het gebouw een hotel, hoewel de ziekenzaal nog goed zichtbaar is (afb. 58).⁸⁴

Afb. 58: De ziekenzaal van Hospice Gantois. In beide wanden zijn nissen te vinden met een luikje, vermoedelijk ter opberging van de nachtspiegels. Bron: Velvet, *La salle des malades de l'Hospice Gantois à Lille*, 2013. Via Wikimedia Commons.

Santa Maria della Scala, Sienna

Het oudste gedeelte van het gasthuis Santa Maria della Scala werd tussen het einde van de twaalfde en halverwege de vijftiende eeuw gebouwd met als doel om pelgrims te kunnen laten overnachten. De wanden van de zalen bevatten bijzondere fresco's. In de veertiende eeuw werd het gasthuis uitgebreid met een mannen- en vrouwenzaal. Ook deze zalen waren rijk versierd met fresco's door Lorenzo di Pietro. In beide zalen is de plek van de slaappleatsen door middel van nissen in de wanden zichtbaar (afb. 59, 60).⁸⁵

⁸⁴ Ville de Lille, 'Hospice Gantois', geraadpleegd 20 juli 2022, <https://www.lille.fr/Nos-equipements/Hospice-Gantois>.

⁸⁵ Santa Maria della Scala, 'Ancient hospital', geraadpleegd 20 juli 2022, <https://www.santamariadellascala.com/antico-ospedale/>;

Afb. 59: Interieur met nissen in de mannenzaal van Santa Maria della Scala. Bron: Santa Maria della Scala, <https://www.santamariadellascala.com/livello-4/>.

Afb. 60: Detail van één van de nissen in de mannenzaal. Bron: CiaoTutti, <https://ciaotutti.nl/reizen-door-italia/siena/een-ziekenhuis-vol-kunst-santa-maria-della-scala-in-siena/>.

Hôtel-Dieu, Tonnerre

Ook het interieur van het eerder genoemde Hôtel-Dieu in Tonnerre is verwant aan de Mannenzaal in Amersfoort door de grote zaal met nissen in de wanden (afb. 70). Het gasthuis werd in 1293 opgericht door Margueritte de Bourgogne. Twee jaar later bood het gasthuis plaats aan veertig bedden. Vandaag de dag is het gasthuis opengesteld voor bezoekers.⁸⁶

Afb. 70: Het interieur van Hôtel-Dieu in Tonnerre met in de wand de kleine nissen. Op deze afbeelding is op de voorgrond een Meridiaan te zien. Deze werd in de negentiende eeuw toegevoegd aan de zaal. Bron: NemesisIII, *la méridienne de la salle des malades*, 2013. Via Wikimedia Commons.

⁸⁶ Hotel-Dieu Tonnerre, 'Histoire', geraadpleegd 20 juli 2022, <https://www.hoteldieu-tonnerre.com/histoire>.

3.3 Vergelijking met de Mannenzaal

In hoofdstuk 3.2 werden de geïnventariseerde buitenlandse gasthuizen onderzocht op de in hoofdstuk 1.4 vastgestelde criteria. In totaal werden er 60 locaties onderzocht. In het geval van vijf locaties bleek het om een interieurenssemble te gaan, waar bij het nagelvaste interieur, de bedsteden, de collectie behorende tot het dagelijks leven in het gasthuis, en de collectie afkomstig van het bestuur van het gasthuis nog aanwezig waren. Het betreft Hôtel Dieu in Beaune (Frankrijk), Gasthuis Onze-Lieve-Vrouwe met de Roos in Lessen (België), het Royal Chelsea Hospital in Londen (Groot-Brittannië), het Heiligen-Geist Hospital in Lübeck (Duitsland), Hospice de Seurre (Frankrijk), en Hôpital Notre-Dame in Seclin (Frankrijk). De Amersfoortse Mannenzaal onderscheidt zich desalniettemin op enkele onderdelen. Zo zijn de bedsteden van Hôtel Dieu in Beaune (1443) een laat negentiende-eeuwse reconstructie en behoren zij niet van oorsprong tot het oude gasthuis. Ook in het Gasthuis Onze-Lieve-Vrouwe met de Roos in Lessen (1243) is dit vermoedelijk het geval, hoewel onbekend is wanneer de reconstructie plaats heeft gevonden. Het Royal Hospital Chelsea in Londen (1692) en het Heiligen-Geist Hospital in Lübeck (1286) onderscheiden zich van de geïnventariseerde gasthuizen, omdat de oorspronkelijke bedstedewanden (gedeeltelijk) zijn verdwenen. In het Royal Hospital Chelsea zijn de bedsteden door de jaren heen vergroot. De ruimte waarin ze zich bevinden lijkt typologisch gezien niet op de Mannenzaal. In het Heiligen-Geist Hospital zijn de bedsteden in 1820 vervangen door kleine aaneengeschakelde kamertjes. Hoewel ze niet oorspronkelijk bij het gasthuis horen, zijn ze wel gebouwd om te functioneren. Ze zijn tot 1970 in gebruik geweest en representeren daardoor de continuerende functie. De gasthuuszalen van Hospice de Seurre (1688) en Hôpital Notre-Dame in Seclin (15^e eeuw) zijn erg vergelijkbaar met de Mannenzaal, gezien zij beschikken over eeuwenoude bedsteden en bijbehorend meubilair. De gasthuuszaal van Seclin dateert tevens uit ongeveer hetzelfde tijdvak. Daarnaast hebben beide zalen tot ver in de twintigste eeuw gefunctioneerd.

Een aantal onderzochte gasthuuszalen beschikten niet meer over de kenmerkende bedsteden, maar bezitten nog wel het oorspronkelijke nagelvaste interieur en bij het gasthuis behorende collecties. Regelmatig komt dat doordat de gasthuizen gedeeltelijk hun functie lange tijd hebben behouden. Omdat er aan moderne maatstaven moest worden voldaan, werden de bedsteden dan vervangen. Ook komt het voor dat het gasthuis een museale functie heeft gekregen, waarbij de nog aanwezig collectie in een grotere context dan het gasthuis is geplaatst (bijvoorbeeld in het Sint Janshospitaal in Brugge, het Hospice Comtesse in Lille en het Ospedale del Ceppo in Pistoia).

Tot slot zijn er enkele zalen alleen op het gebied van het nagelvaste interieur vergelijkbaar. Dit betreft de grote, rechthoekige zalen waar in de wanden nissen aanwezig zijn op de plekken waar bedsteden hebben gestaan.

Ondanks de vele overeenkomsten met enkele andere Europese zalen, bevat de Mannenzaal toch een aantal unieke kenmerken. Namelijk het oorspronkelijke nagelvaste interieur inclusief de diverse nissen, de zeer oude bedsteden, een grote collectie met objecten die tot de dagelijkse gang van zaken in het gasthuis behoorden en een omvangrijke collectie met objecten die afkomstig zijn van de regenten van het gasthuis. Concluderend kan worden gesteld dat er van de zestig onderzochte gasthuisinterieurs slechts vijf over een interieurenssemble beschikken. Eén daarvan dateert ongeveer uit hetzelfde tijdvak als de Mannenzaal en bevat geen gereconstrueerde bedsteden, dat is het Hôpital Notre Dame in Seclin. De Amersfoortse Mannenzaal is dus ook voor Europese begrippen een zeer uniek en zeldzaam ensemble.

Conclusie & aanbevelingen

Toen in 1909 sprake was van de sloop van het oude St. Pieters en Bloklandsgasthuis schreef de Amersfoortse burgemeester J. Wuytiers dat de Mannenzaal en kapel ‘in ons land eenig in zijn soort schijnt te zijn’. Ook Victor de Stuers en Pierre Cuypers maakten zich hard om de sloop ervan tegen te gaan. Daardoor bestaat dit bijzondere interieurenssemble nog steeds.

Bijzonder aan de Mannenzaal is de ouderdom en compleetheid van de zaal. Het nagelvaste interieur (grote zaal met nissen in de wanden) is altijd bewaard gebleven, evenals de eikenhouten slaapplaatsen met bedsteden en bijbehorend meubilair. Daarnaast beschikt het gasthuis over een grote collectie van voorwerpen zoals schilderijen en regentenborden die afkomstig zijn van de regenten van het gasthuis. De uniciteit en zeldzaamheid van de zaal in Nederland en in het buitenland wordt regelmatig benoemd, maar was nog nooit onderzocht. In dit onderzoek wordt een antwoord gegeven op de vraag in hoeverre de Amersfoortse Mannenzaal een uniek en zeldzaam interieurenssemble is binnen Nederland en daarbuiten. Door een vergelijking te maken met 28 Nederlandse locaties en 60 Europese locaties is de positie van de Mannenzaal beter in kaart gebracht. De geïnventariseerde locaties werden onderzocht op enkele criteria die werden vastgesteld nadat de bijzondere samenhang van interieurenssemble van de Mannenzaal is beschreven in hoofdstuk 1. Daaruit bleek dat de kerncollectie bestaat uit de slaapplaatsen met nissen, bedsteden en bijbehorende meubilair. Ook de andere objecten in de zaal uit de tijd waarin het gasthuis nog functioneerde, behoren tot de essentie van het gasthuisinterieur.

Vervolgens werd in hoofdstuk 2 een toelichting gegeven op de 28 onderzochte Nederlandse locaties. Daaruit bleek dat meer dan de helft van de gasthuizen die ooit met de Mannenzaal vergelijkbaar waren, vandaag de dag niet meer bestaan. Denk bijvoorbeeld aan het St. Pieters Gasthuis in Amsterdam, het Elisabethgasthuis in Gouda of het St. Barbara Gasthuis in Haarlem. Geen van de onderzochte locaties beschikken nog over bedsteden. Wel is er op diverse locaties in Nederland nog collectie aanwezig die herinnert aan de dagelijkse gang van zaken in het gasthuis of aan het bestuur ervan. Dit is bijvoorbeeld het geval voor het Utrechtse Catharijnegasthuis en het St. Catharinagasthuis in Gouda. Beide locaties hebben nu een museale functie. Historische afbeeldingen van gasthuizen tonen aan dat zalen zoals de Mannenzaal in Amersfoort vaker hebben bestaan in Nederland. Doordat zij allemaal verdwenen zijn is de Mannenzaal een zeer uniek en zeldzaam interieurenssemble in Nederland.

Ook in het buitenland zijn net als in Nederland zeer veel gasthuizen geweest, waarvan een groot deel de tand des tijds niet heeft doorstaan. Historische schilderijen en andere afbeeldingen tonen de interieurs van het beroemde Hôtel-Dieu in Parijs, Hôpital St. Jean in Angers en het Sint-Janshospitaal in Brugge waarop de slaapplaatsen met meestal bedsteden en bijbehorend meubilair goed te zien is. Van dit soort bijzondere ensembles zijn er niet veel bewaard gebleven. Slechts vijf van de zestig onderzochte locaties betreffen een interieurenssemble die nog beschikken over het oorspronkelijke nagelvaste interieur, inclusief bedsteden en bijbehorende collecties. Het Hôtel-Dieu in Beaune is al vaak genoemd in relatie tot de Mannenzaal van het St. Pieters en Bloklandsgasthuis. Toch blijken de bedsteden in Beaune een negentiende-eeuwse reconstructie te zijn. Dat geldt ook voor het Gasthuis Onze-Lieve-Vrouwe met de Roos in Lessen. Het meest vergelijkbare interieurenssemble is Hôpital Notre-Dame in Seclin (Frankrijk). Deze locatie bevat een gasthuiszaal uit de vijftiende eeuw die in de zeventiende eeuw is vergroot. Het interieur bestaat uit de zeventiende-eeuwse bedsteden met nissen en enkele meubelen. Daarnaast bevat het gasthuis collectie die behoort tot zowel het dagelijks leven in het gasthuis als collectie die afkomstig is van het gasthuisbestuur. Nader onderzoek is nodig om het soort en de omvang van deze collectie te kunnen bepalen.

Door diverse gasthuizen met de Mannenzaal van het St. Pieters en Bloklands Gasthuis te vergelijken, is gebleken dat er in Europa enkele vergelijkbare interieurensemble bestaan. Toch beschikt de Mannenzaal over enkele unieke kenmerken, waardoor het zich onderscheidt. Unieke kenmerken zijn de ouderdom van de zaal en bijbehorende inrichting, de langdurige continuïteit van functie en de volledigheid van de oorspronkelijke collectie die enerzijds behoort tot het gasthuisleven en anderzijds tot de regenten van het gasthuis.

Uit het onderzoek is gebleken dat de Mannenzaal van het St. Pieters en Bloklands-Gasthuis een uniek en zeldzaam interieurensemble in zowel Nederland als Europa is. In de twintigste eeuw zijn veel gasthuizen afgebroken, een lot wat de Mannenzaal gelukkig bespaard is gebleven. Doordat er al zoveel verdwenen is, is de Mannenzaal een zeer zeldzaam voorbeeld van middeleeuwse liefdadigheidszorg in Nederland en Europa.

Aanbevelingen

Uit het onderzoek bleek dat veel nog bestaande gasthuizen een museale functie hebben gekregen. Er is geen onderscheid op te merken tussen locaties waarbij alleen het nagelvaste interieur nog bestaat of locaties waarbij veel of weinig collectie aanwezig is. Geconstateerd wordt dat de museale waarde van gasthuisinterieurs in Nederland en Europa hoog is. Vervolgonderzoek naar de museale presentaties van de onderzochte zalen kan inzichten opleveren met betrekking tot het verbeelden en tentoonstellen van het gasthuisverleden aan de hand van het aanwezig interieurensemble.

Dit onderzoek heeft zich gericht op een eerste inventarisatie van Nederlandse en buitenlandse gasthuisinterieurs. Daarbij was het doel om zo veel mogelijk vergelijkbare locaties in kaart te brengen. Daardoor is elke locatie onderzocht door middel van beschikbare digitale bronnen. Nader onderzoek naar de gasthuizen door middel van literatuuronderzoek of locatiebezoek kan nieuwe inzichten opleveren over de aanwezige collecties in de gasthuizen. Mogelijk leidt dat ertoe dat enkele locaties toch nader onderzoek verdienen.

Ook wordt aanbevolen om dendrochronologisch onderzoek toe te passen op de eikenhouten bedsteden in de Mannenzaal om een preciezere datering te kunnen noemen. Dat kan ertoe leiden dat de uniciteit van de bedsteden wordt vergroot.

Bronnen

Literatuur

Algemeen Handelsblad. *Het St. Pieters- en Bloklandsgasthuis te Amersfoort*, 05-04-1907. Via Delpher.

Bakker, T. *Middeleeuwse kloosters, begijnenhof en gasthuizen in Amsterdam*.
<https://www.theobakker.net/pdf/kloostersadam.pdf>, 5.

Bosma, K., A. Mekking, K. Ottenheym, A. van der Woud (red.). *Bouwen in Nederland, 600-2000*. Waanders Uitgeverij: Zwolle, 2007.

Bovenkamp, T. van de. “Het mysterie van de klok”. In *De Verbinding*, nr. 3, jrg. 5, september 2020, 14-15.

Calis, M. *Hôpital Notre-Dame de Seclin, Guide de visite*. <https://fr.calameo.com/read/000097908c9cd250a8008>.

De Fabryck, bureau voor gebouwhistorisch onderzoek. *Sint Pieters en Bloklands Gasthuis Kapel en Mannenzaal, Waardestellend bouwhistorisch onderzoek*. De Fabryck: Utrecht, 2021.

Denslagen, W. *Gouda*, (Uitgeverij Waanders: Zwolle), 2002, 342-347.

Donselaar, N. *Het gecombineerd Sint Pieters en Bloklandsgasthuis te Amersfoort*. Reproka bv: Amersfoort, 1986.

Gerritsen-Kloppenburger, M. “Gastelingen te kijk, op zoek naar het gasthuisleven van 1907”. In *Flebite: tijdschrift voor verleden en heden van Oost Utrecht*, jaargang 23, nr. 1/2 (1993), p. 10-17.

Habermehl, N. “Van ziekenboeg tot kunstgebouw – de geschiedenis van het Catharina Gasthuis te Gouda”. In *Tidings van Die Goude*, 2002, p. 33-47.

Het nieuws van de dag: kleine courant. *Gemengd nieuws*, 26-02-1907. Via Delpher.

Jetter, D. *Das europäische Hospital. Von der Spätantike bis 1800*. DuMont Buchverlag: Keulen, 1986.

Maatje, G.A.F. “Het verhaal van een toonbank”. In *Tidings van die Goude*, 1991, p. 21-23.

Nood, M. de en Kees van Schooten (red.). *Ik geef om jou! Naastenliefde door de eeuwen heen*, WBOOKS: Zwolle, 2014.

Pevsner, N. *A History of Building Types*. Fifth Princeton Paperback printing: Princeton, 1997.

Picard, A., C. Briatte, F. Legoy, *Musée de l'Hospice Comtesse*, (Lille: 2019), <https://fr.calameo.com/read/00289880595742b14f82d>.

Querido, A. *Godshuizen en gasthuizen. Een geschiedenis van de ziekenverpleging in West-Europa*. Wetenschappelijke Uitgeverij N.V.: Amsterdam, 1967.

Stichting St. Pieters & Bloklandsgasthuis. *Collectie-inventaris*. 2022.

Tanke, Y. *St. Pieters en Bloklands Gasthuis. Meer dan zes eeuwen zorg voor ouderen*. Uitgeverij Matrijs: Utrecht, 2018.

Weijnen, A. *Nederlands woordenboek*. Uitgeverij het Spectrum: Utrecht/Antwerpen, 1975.

Werkgroep Onroerend/roerend. *Van object naar samenhang*. Zeist, Den Haag, Amsterdam: 2004.

Websites

Archief Eemland. '0099 Gecombineerd Sint Pieters- en Bloklandsgasthuis te Amersfoort, 1326-2010'. https://www.archiefeemland.nl/bronnen/archieven?mivast=28&mizig=210&mivast=28&micode=0099&milang=nl&mizk_alle=gasthuis&miview=inv2#inv3t1.

ArtUK. 'The Royal Hospital Chelsea'. <https://artuk.org/discover/artworks/search/venue:the-royal-hospital-chelsea-6961/page/10>

Canon Sociaal Werk. '1122 Catharijnegasthuis'. <https://www.canonsociaalwerk.eu/nl/details.php?cps=1>.

Canon van Nederland. 'St. Catharijnegasthuis'. <https://www.canonvannederland.nl/nl/utrecht/stad/bartholomeusgasthuis/verdieping/st-catharijnegasthuis>.

Chelsea Pensioners. 'Chelsea Pensioners move in to new Long Wards'. 16 oktober 2015. <https://www.chelsea-pensioners.co.uk/news/chelsea-pensioners-move-new-long-wards>.

Chelsea Pensioners. 'History & Heritage'. <https://www.chelsea-pensioners.co.uk/historyheritage>.

Chichester Cathedral. 'History of St Mary's Hospital'. <https://www.chichestercathedral.org.uk/about-us/st-marys-hospital/history-st-marys-hospital>.

Denkmalschutz. 'Heiligen-Geist-Hospital'. https://www.denkmalschutz.de/denkmal/Heiligen-Geist-Hospital.html?pk_campaign=cpc&pk_kwd=l%C3%BCbeck%20heiligen%20geist%20hospital&gclid=CjwKCAjwrNmWBhA4EiwAHbjEQEvESmWJiK8iikujNlXcomVnEhZsbuxtFD-dVm1ebJAZmmIAxu6JpDxoCQ70QAvD_BwE

Devroe, A. 'Museum Hôpital Notre-Dame à la Rose – Wat ge aan de minsten der mijnen hebt gedaan'. <https://www.okv.be/artikel/museum-hopital-notre-dame-la-rose-wat-ge-aan-de-minsten-der-mijnen-hebt-gedaan>.

Goslar Tourismus. 'Großes Heiliges Kreuz'. <https://www.goslar.de/tourismus/geschichte-erleben/spirituelle-orte/44-grosses-heiliges-kreuz>.

Hospices de Beaune. 'Le Musée'. <https://musee.hospices-de-beaune.com/le-musee>.

Hotel-Dieu Tonnerre. 'Histoire'. <https://www.hoteldieu-tonnerre.com/histoire>.

Instituut voor de Nederlandse taal. ‘gasthuis’.

<https://www.ivdnt.org/woordenboeken/zoeken-in-woordenboeken/?w=gasthuis>.

Musea Brugge. ‘Sint-Janshospitaal’. <https://www.museabrugge.be/virtuele-tours/sint-janshospitaal-hospitaalmuseum-1>.

Museum Gouda. ‘objectnummer 02444’.

<https://collectie.museumgouda.nl/Details/collect/2177>.

Noord-Hollands Archief. ‘Barbara Gasthuis te Haarlem: 1435-1831’. <https://actorenregister.nationaalarchief.nl/actor-organisatie/barbara-gasthuis-te-haarlem>.

Notre Dame a la Rose. ‘Geneeskunde en farmacie’. <https://www.notredamealarose.be/nl/decouvrir/het-museum/medecine-et-pharmacie/>.

Notre Dame a la Rose. ‘Historiek’.

<https://www.notredamealarose.be/nl/decouvrir/histoire/>.

Notre Dame a la Rose. ‘Kunst’.

<https://www.notredamealarose.be/nl/decouvrir/het-museum/art/>.

Office de Tourisme Rives de Saône. ‘Hôtel-Dieu’.

<https://www.saone-tourisme.fr/je-suis-sur-place/activites-culturelles/sites-et-musees/hotel-dieu/>.

Ontdek Utrecht. ‘Bartholomeus Gasthuis’.

<https://www.ontdek-utrecht.nl/locatie/bartholomeus-gasthuis/>.

Patrimoine hospitalier du Nord. ‘Seclin – Hôpital Notre-Dame’. <http://www.patrimoinehospitalierdunord.fr/moyenage-seclin-hopital-notre-dame.html>.

RKD- Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis. ‘*Simon Henrixz – De dood van Ananias*’.

<https://rkd.nl/nl/explore/images/record?query=sint+pieters+en+boklands&start=6>.

Santa Maria della Scala. ‘Ancient hospital’.

<https://www.santamariadellascala.com/antico-ospedale/>.

Santa Maria della Scala. ‘4th level’.

<https://www.santamariadellascala.com/livello-4/>.

Stedelijk Museum Schiedam. ‘Een gastvrij huis’.

stedelijkmuseumschiedam.nl/story/een-gastvrij-huis/.

The Free Dictionary. ‘gasthuis’.

<https://nl.thefreedictionary.com/gasthuis>.

Ville de Lille. ‘Hospice Gantois’.

<https://www.lille.fr/Nos-equipements/Hospice-Gantois>.

Visit Pistoia. 'Museum of the Spedale del Ceppo'. <https://www.visitpistoia.eu/en/discover/musei/museum-of-spedale-del-ceppo/>.

Eemland Archief

0099, 527 Inventaris van de goederen toebehorende aan de binnenvader Arend de Wijs. In duplo, 1849.

0099, 528 Inventaris van de inboedel, in duplo, met begeleidende brief van de regentessen en inventarislijst zonder datum, 1849.

0099, 533 Stukken betreffende de restauratie van de kapel en de mannenzaal en de heropening daarvan, 1907-1913.

0099, 534 Lijsten van goederen die door de Oudheidkundige Vereniging Flehite zijn ondergebracht in of in bruikleen gegeven zijn aan het gasthuis, 1907, 1925, 1943.

Afbeelding voorblad: Wies, *Aquarel van de Mannenzaal van het Sint-Pieters- en Bloklandsgasthuis te Amersfoort, gezien naar de entree*, 1986, Museum Flehite Amersfoort, objectnr. 0003-827.

Bijlagen

Bijlage 1: Inventarisatie Nederlandse locaties

Zie bijbehorende pdf.

Bijlage 2: Inventarisatie buitenlandse locaties

Zie bijbehorende pdf.